

# Oisterwijkse kammen

Leo Adriaenssen

## In de Middeleeuwen

Hoewel eeuwenlang de lakennijverheid de belangrijkste pijler was van het economische leven in de vrijheid Oisterwijk, is daar weinig meer aandacht aan besteed dan de vaststelling dát er ter plaatse een belangrijk wolwerk was. Voor een deel is dat te wijten aan het gebrekkige bronnenmateriaal, dat het nauwelijks toelaat een ontwikkeling van de nijverheid te schetsen, laat staan de contouren van de schets in te kleuren. Maar aan de andere kant zijn de voorhanden archivalia ongebruikt gebleven. Dat laatste wil ik goedmaken.<sup>1</sup>

Oisterwijk was een van de *nova oppida* die de hertog van Brabant in het begin van de dertiende eeuw in de Kempen stichtte om te kunnen mee profiteren van de grote agrarische expansie, mogelijk gemaakt door de ontginningen, en om zijn macht noordwaarts uit te breiden.<sup>2</sup> In 1230 kreeg de nieuwe vrijheid dezelfde rechten als 's-Hertogenbosch, behalve de tolvrijdom op de Rijn.<sup>3</sup>

Ook de Brabantse lakensteden hadden belang bij de ontwikkeling van de Kempen: hun afhankelijkheid van de Engelse en Vlaamse wol kon verminderen door de binnenlandse schapenhouderij.<sup>4</sup> Maar vervolgens moesten zij met lede ogen aanzien hoe de nieuwe steden Herentals, Arendonk, Turnhout, Hoogstraten, Eindhoven en ook Oisterwijk profiteerden van de hertogelijke politiek en zich ontwikkelden tot secundaire, maar niet onbelangrijke productiecentra. Door hun stadsrechten waren zij gevrijwaard van de productieverboden ten platten lande,

---

1. Behalve van eigen onderzoeksresultaten heb ik gebruik gemaakt van de aantekeningen van Wim de Bakker.

2. W. Steurs, *Les campagnes du Brabant septentrional au Moyen Age. La fondation de la ville neuve d'Oisterwijk par le duc Henri I<sup>er</sup>* (Louvain, 1974).

3. B. Aarts, "Ter Borch. Faktor in de middeleeuwse geschiedenis der 'Tilburgen'", *De Lindeboom*, V (1981) 29.

4. Zie onder meer P.J.V. Dekkers, "Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel", *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, XII (1995) 29-31. F.C. Theuws, "Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350", in: A. Verhoeven en F. Theuws (red.), *Het Kempenprojekt 3. De middeleeuwen centraal* (Waalre, 1989) 194. Het belang van de wolnijverheid bij de ontginning van de Kempen wordt gerelativeerd door K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen, 1996) 470, 471.

zoals hertog Jan in 1335 verordonneerde ter bescherming van de stedelijke lakennijverheid.<sup>5</sup>

Economisch, althans commercieel, gedijde de nieuwe vrijheid. In 1354 of 1355 bewilligde de hertog in een woensdagse weekmarkt en in twee achtdaagse jaarmarkten (te beginnen op 1 mei - de Meimarkt, en 27 oktober - de Couwmarkt).<sup>6</sup> Na 1434 kwam er in augustus nog een derde bij.<sup>7</sup>

In 1378-1379 wordt het eerste wolwerk gesignaleerd, als verschillende Oisterwijkers bij de lakentol te Heusden hun producten aangeven:<sup>8</sup> Godert gaf drieëneenhalve grauwe lakens aan, Heynken die Meyer een geveerd en een ongeveerd, Jan Ghisenz drie ongeverfde, Jan van Beke tweeëneenhalve geveerde en een ongeveerd, Peter Willems twaalf ongeverfde, Gherijt vijf ongeverfde, Jan van Beke een geveerd en acht ongeverfde, Jan Ghisenz tweeëneenhalve geveerde en anderhalve ongeverfde; bij de markttol (voor stroomafwaarts doorgevoerde goederen) verschenen Gherijt Buckincxz c.s. met vier geveerde, Wouter Coenensz met drie ongeverfde en Heinken die Meyer met anderhalve geveerde lakens. Een jaar later gaf Jan van Beke bij drie gelegenheden vijf halve grauwe, drie grauwe en drie grauwe, een ongeverfde en vijf geveerde lakens aan. Ter vergelijking: in de twee rekeningjaren uit 1378-1380 werden 133½ geveerde, 30½ ongeverfde en 14 grauwe lakens uit Weert aangegeven, uit Eindhoven 37 hele en 3 halve geveerde lakens, 19 ongeverfde en 57 grauwe, uit Grave 14 geveerde en 4½ ongeverfde en uit Roermond 72½ geveerde, 12 hele en 2 halve ongeverfde en 3 grauwe. Diest, waar een bloeiende lakennijverheid was, gaf met slechts negen geveerde lakens acte de présence, Turnhout met vijf geveerde, twee ongeverfde en twee grauwe lakens. Met 17½ geveerde, 35½ ongeverfde en 9½ hele en 5 halve grauwe lakens scoorde Oisterwijk bijna de helft van het aanbod van Eindhoven en bijna eenderde van dat van Weert.

Ook Brabant was een belangrijk afzetgebied. Oisterwijkse kooplieden worden gezien op jaarmarkten te Antwerpen in 1424, 1454 en 1461-1477.<sup>9</sup> In die stad hadden zij in 1469 een eigen lakenhal.<sup>10</sup>

Rond 1400 was Oisterwijk een lakenproductiecentrum van meer dan lokale en regionale betekenis. De producten werden gesleten op de eigen week- en jaarmarkten, in de regio, in Antwerpen en in Holland. Zo verkochten in 1419 de kinderen van Jan van den Dael drie stukken wit laken aan een inwoner van Den Bosch<sup>11</sup> en beloofde Jan van Meerhem te Boxtel in 1422 om op de volgende

---

5.N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (2 stukken; Utrecht, 1946) I, 24-26.

6.Steurs, *Les campagnes*, 70, 71.

7 .GAT, Oisterwijk N 5247, f 47v, 2 september 1613. M. Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566-1609", *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XL (1919) 127.

8.J.F. Niermeyer en J.G. Smit, *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1968-1997) I 628-631, 642, 654.

9.P. Bonenfant, "Achats de draps pour les pauvres de Bruxelles aux foires d'Anvers de 1393 à 1487. Contribution à l'histoire des petites draperies", in: H. Aubin, E. Ennen, H. Kellenbenz e.a. (uitg.), *Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte. Festschrift für Hektor Ammann* (Wiesbaden, 1965) 185.

10.Bonenfant, "Achats de draps", 183.

11.GAT, Oisterwijk R 143, f 18v, 9 april 1419.

Vastenavond aan Aert Willems 140 el wollen laken ad 12 botdragers (een munteenheid) te betalen.<sup>12</sup>

Uit de Heusdense tolregisters blijkt dat de Oisterwijkse lakens zowel rauw van het getouw als geverfd werden aangevoerd. Tussen weven en verven zit vollen en inderdaad blijkt er in 1452 een conflict te zijn met "Alaert die die voleerde in onsser vriheyte van Oisterwijk plach te brenghen."<sup>13</sup> Er werd dus geweven en gevold, maar van ververijen is tot heden geen spoor gevonden. Oisterwijkers konden voor verfwerk terecht in 's-Hertogenbosch, Breda en Eindhoven, maar hoogstwaarschijnlijk heeft de vrijheid in de (late) Middeleeuwen eigen ververs gehad.

De gemarkte lakens waren eigen reidsels en de productie daarvan was georganiseerd in een ambachtsgilde, dat in 1414 van hertog Anton een privilege kreeg.<sup>14</sup> Omdat dit is verloren geraakt, is de integrale inhoud niet bekend, maar bekend is dat de lakens op kwaliteit werden gecontroleerd door vier zegelaars of keurmeesters. Zij zagen ook toe op de kwaliteit van de grondstoffen. De zegelaars Jan die Becker en Andries Heyen verklaarden bijvoorbeeld in 1435 dat Henric Reyners een zak wol had geopend, waarvoor hij "die naghel XXIII marck" had betaald, maar die na inspectie voor 20 mark "dier genoech vercoft" bleek; een andere zak wol had 27 mark gekost, wat na inspectie klopte met de kwaliteit en/of kwantiteit.<sup>15</sup> Zulke functionarissen, die de goedgekeurde lakens "met hamere ende ysere tangen" van een zegel (keurmerk) voorzagen, worden gezien tot diep in de achttiende eeuw. In bedrijfsconflicten spraken zij recht en bemiddelden zij.<sup>16</sup>

Ook de kwaliteit van de producenten werd gecontroleerd: de leertijd voor een Oisterwijkse lakenbereider was vastgesteld op twee jaar<sup>17</sup> en wie zich als meester wilde vestigen moest ongetwijfeld een proef afleggen. De vreemde ambachtsmeesters waren verplicht het poorterschap van Oisterwijk te kopen alvorens te mogen "wollen werck hanteren, trapanyeren, wollen laecken maecken ende hen metter traperyen vanden wolwerck generen."<sup>18</sup>

Het wollenambacht werd verder bestuurd door twee dekens, die deel uitmaakten van de corporele dorpsvergaderingen. In 1459 stichtte het in de kerk een aan de heiligen Maria en Severinus (de patroon van de wevers en hun ambachtsgilde) toegewijd altaar<sup>19</sup>, dat nadien als het Severijnsaltaar bekend stond. Voorts beschikte het over een klein sociaal fonds voor arme gildebroeders.<sup>20</sup>

Het ambacht ontleende aan zijn privilege het recht van veto op maatregelen die het dorpsbestuur over het wolwerk uitvaardigde. Het zal akkoord zijn gegaan met de bepalingen in de keuren uit 1509, die het verboden om lakens vast te spijkeren aan wilgen die aan de vrijheid toebehoorden en om lakens te drogen te hangen aan

---

12.GAT, Oisterwijk R 144, f 47, donderdags na Sint Dionysius 1422.

13.GAT, Oisterwijk R 161, f 1, 15 juli (?) 1452.

14.Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 129.

15.GAT, Oisterwijk R 148, los blad bij f 12, dinsdag voor Catharina Maagd 1435.

16.Bijvoorbeeld: GAT, Oisterwijk R 34, f 36v, 28 juni 1611.

17.GAT, Oisterwijk R 54, 23 augustus 1655.

18.Gemeentearchief Oisterwijk R 227, f 15, 25 februari 1523.

19.G.C.A. Juten, *Consilium de Beke*, (z.pl., z.j.) 226.

20.Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 124.

de kerkhofmuur. Rekken en drogen van lakens geschiedde na het vollen.<sup>21</sup> In 1525 werd verordend dat men op de brug over de Vloed uitsluitend op de daartoe aangewezen planken lakens mocht spoelen, tenzij het water zo hoog was dat er niet op de planken kon worden gespoeld. Bovendien mochten de wevers binnen een halve roede van het voetpad "gheen boryen setten met natten lakenen" (geen kruiwagens met natte lakens).<sup>22</sup>

Maar toen schout, schepenen en gezworenen in 1559 tegen de uitdrukkelijke wens van het ambacht besloten een stuiver belasting per Oisterwijks laken te gaan heffen, ontstond er grote onrust onder de wolwevers. Een van hen, Cornelis Jacobs alias Block, sprak tegen zijn boze collega's: "Wair om chierdi ende wat wildy veel ramours maken? Laet ons gaen trecken te hove ende ons aldair bevragen oft tselve wel soude moegen geschieden." Grote sier en rumoer maken waren in die tijd heftige begrippen en schout en schepenen waarschuwden onverwijld de hoogschout van 's-Hertogenbosch. Deze verscheen bij nacht en ontij met zijn rakkers, brak door de vensters bij Block naar binnen, lichtte hem van zijn bed, arresteerde hem in zijn blote hemd en leidde hem barrevoets, blootshoofds en geboeid naar de Gevangenpoort in Den Bosch, waar hij zonder vorm van proces veertien dagen werd vastgehouden. Zijn vrouw werd "zeer mistroostich" (een woord dat in die tijd de gemoedstoestand van zelfmoordenaars uitdrukte) en wist de hoogschout te vermurwen. Zijn dienaars brachten Block terug naar Oisterwijk, waar in het openbaar de voorwaarden voor de vrijlating werden voorgelezen: de oproerkraaier moest het enorme bedrag van 100 rijns gulden betalen plus 10 gulden kosten voor zijn arrestatie en detentie; bovendien moest hij op zijn blote knieën voor schout en schepenen vergiffenis vragen voor zijn wangedrag. Block weigerde, maar zwichtte toen zijn vrouw ook nog eens "weemoedich" werd. Hij toonde zich daarna echter een taaie strijder voor het recht van hemzelf en zijn ambachtsgilde en wist vijf jaar later een vonnis van de Raad van Brabant te Brussel te krijgen, waarin de hoogschout onrechtmatig handelen werd verweten en verplicht werd de Oisterwijkse wolwever schadeloos te stellen.<sup>23</sup>

Het plaatselijke bestuur spande zich in om de verkeersinfrastructuur aantrekkelijk te maken voor de handel. Oisterwijk was uit 's-Hertogenbosch bereikbaar langs de Dieze, die volgens de hertogelijke verordening uit 1434 worden geveegd om bevaarbaar te blijven<sup>24</sup>, maar ook langs de heerbaan, die daartoe in het begin van de vijftiende eeuw over een bepaalde lengte was bestraat; nog in 1609 vond de dorpssecretaris het "een schoon cassije oft steenweg".<sup>25</sup> Voor het "causydegelt" (kassiegeld) was een heffing toegestaan op vreemde passanten, die in 1538 en 1542 op 18 mijten per wagen (vierwielig) en 9 mijten per kar (tweewielig) was gesteld. Omdat het octrooi verloren was gegaan, vroeg de magistraat in 1538 om een vernieuwing, met de overweging dat de laatste tijd het vrachtvervoer toenam en de bestrate weg werd beschadigd door de "grootte vracht wagenen ende kerren, hebbende zes, seven oft acht hencxtpeerden, de kerren nae adenant"; herstelwerkzaamheden hadden in 1537 wel f 250 gekost.<sup>26</sup> Vier jaar

---

21.N.W. Posthumus, "Keurboek van Oosterwijk", *Verslagen en mededeelingen [van de] Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht*, VI-2 (1911) 179, 191.

22.Posthumus, "Keurboek van Oisterwijk", 197.

23.ARAB, Raad van Brabant 629, f 229v, 23 december 1564.

24.Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 127.

25.Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 125.

26.ARAB, Rekenkamer 640, f CCXVIIv, 20 juli 1538.

later gaf Brussel toestemming om het kasseigeld ook te gebruiken voor het onderhoud van de bruggen.<sup>27</sup>

Rond 1500 bieden de schaarse bronnen van het Oisterwijkse wolwerk eenzelfde aanblik als een eeuw tevoren. In 1479-1481 werden te Gorinchem door Oisterwijkers veel "Keympensche witten" of "witkens" aangeboden, die in diezelfde periode bij de tol van Schoonhoven werden geregistreerd als Brabantse of Kempense lakens, of als halve lakens.<sup>28</sup> Een van hen, Willem Pennenburch, was in 1477 deken van het Severijns-gilde van de Oisterwijkse wolwevers.<sup>29</sup> De meest vermelde koopman was Gerijt van den Wyel. Hij verscheen bij de tollenaar van Gorinchem op 14 december 1478 met 13 "Keympense witten", op 10 februari 1479 met zeven "witkens", op 15 april 1479 met twintig "Kempensche witte", op 2 juli 1479 met zeventien "witkins", op 21 september 1479 met tien "witkins", op 15 april 1480 met tien "witkins", op 16 maart 1481 met zesentwintig "witkens" en op 16 juli 1481 met tien "witkins"; te Schoonhoven gaf hij op 12 februari 1479 vijftien Brabantse lakens aan, op 31 mei 1480 vijftien "witten", op 7 juni 1480 drie "zackins hoet wolle" en op 9 juli 1480 vier "Kempssche witten".<sup>30</sup>

De grote belang van de Hollandse markt voor lakense stoffen uit Oisterwijk wordt nog benadrukt door de verkoopruimte die in 1502 werd gehuurd voor een termijn van tien jaar in het Sint-Jacobsgasthuis te Dordrecht: "als dat die ingesetenen van Oesterwyck zullen met hoeren laeckenen staen int voirsscreven gasthuys metten afhanc dair aen gemaect, daer die van Huesden te staen plagen."<sup>31</sup> Het was een soort lakenhal, analoog aan die in Antwerpen.

Er werd gewerkt met hierlandse (inlandse) wol. Het Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch, grootgrondbezitter en uitbater van een aantal boerderijen, verkocht in 1455-1505 nagenoeg alle wol aan Oisterwijkers.<sup>32</sup> De Kempense wol was van geringere kwaliteit dan de Engelse of Spaanse en het daarvan geweven laken was navenant. Oisterwijkse lakens waren daardoor goedkoper en vormden voor de middelbare en lagere inkomensgroepen een aantrekkelijk alternatief voor het dure kwaliteitslaken. In tegenstelling tot het laatste bestond er voor het goedkopere weefsel een massamarkt. De Antwerpse transacties uit 1424-1477 betroffen dan ook leveringen van Oisterwijkse lakens aan een Brusselse armeninstelling.

Daarnaast blijkt er Spaanse wol te zijn gebruikt: in 1513 keurden twee zegelaars een partij, waarvan de bovenste delen goed waren, maar het onderste, derde deel wel 3 stuiver per steen minder waard bleek.<sup>33</sup> De wol van de merinoschapen kwam

---

27. ARAB, Rekenkamer 641, 4<sup>o</sup> boek, f XXIIIv, 23 november 1542.

28. Niermeyer en Smit, *Bronnen voor de economische geschiedenis*, II, 41, 51, 57, 58, 62, 64-66, 68, 73, 77, 80, 91-94, 96, 99, 118, 119, 125, 139, 141, 154, 158.

Ook in 1518 werden Oisterwijkse lakens te Gorinchem en Schoonhoven aangegeven (a.w., II, 202, 208, 210, 213, 218, 220).

29. C.H.J. van den Brekel, *Kroniek van de geslachten Pijnenburg en Van den Brekel 1290-1990* (2 dln.; Nuenen, 1993) I, 155.

30. Op 17 november 1479 verscheen nog Gherijt N. uit Oisterwijk met twee "witkins", die wellicht mag worden geïdentificeerd met Van der Wyel.

31. Gemeentearchief Tilburg, Oisterwijk R 206, f 3v, 8 februari 1502.

32. A.C.M. Kappelhof, "Enige aspecten van de productie, handel en consumptie in wollen en linnen stoffen in Den Bosch (1435-1650)", *Textielhistorische bijdragen*, XXVI (1986) 12.

33. Gemeentearchief Tilburg, Oisterwijk R 217, bij f 27v, 31 augustus 1513.

via Brugge op de markt, was kwalitatief beter dan de inlandse, maar bleef nog achter bij de fijnste Engelse, die werd gebruikt voor dure, hoogwaardige lakens.<sup>34</sup> In Oisterwijk kunnen de duurste lakens zijn vervaardigd van Spaanse wol.

Het grondstoffengebruik bepaalde kwaliteit en prijzen van de producten. In het toltarief van Iersekeroord uit 1519 werden de lakens uit Oisterwijk en Weert op een kwart gewaardeerd van het dure Vlaamse laken.<sup>35</sup> In 's-Hertogenbosch werd in 1547 een nieuw accijnstarief vastgesteld: voor een Engels laken 6 stuiver en voor een Vlaams 4 stuiver; voor "lakenen bynnen der stadt, tot Oisterwyck ofte Thilborch gemaect sal die vercoeper vanden stuck geven twee stuvers", evenveel als voor de "Weertsche, Neertsche, Kesselsche, Geldropsche ende diergelycke lakens".<sup>36</sup>

Er werd alom gesponnen, gespoeld, gekamd en geweven in Oisterwijk. Ook de bewoonsters van het in 1550 gestichte arme-vrouwenhuis moesten zo hun nooddruft verdienen, maar het was hen verboden in de eindproducten te handelen<sup>37</sup>, dat paste een arme niet, je kon niet iedereen over dezelfde Oisterwijkse kam scheren. Eenzelfde restrictie werd rond dezelfde tijd gemaakt voor de begijnen: spinnen, weven en naaien mocht, koophandel niet.<sup>38</sup> Misschien werd er ook in het franciscanessenklooster Catharinaberg gesponnen en geweeft.

Over de omvang van de Oisterwijkse lakenhandel is weinig bekend, over de actieradius nauwelijks meer. Antwerpen en de Hollandse grenssteden zijn al als commerciële bestemmingen genoemd. Voorts verschenen Oisterwijkers met hun producten op de jaarmarkten van Bergen op Zoom<sup>39</sup> en was er negotie op Den Bosch<sup>40</sup> en Maastricht.<sup>41</sup> Wel wordt duidelijk dat zowel de Bossche als de Hollandse wolwerken beducht waren voor de concurrentie van lage-lonencentra als Oisterwijk. De magistraat van 's-Hertogenbosch vaardigde in 1556 een ordonnantie uit op de draperie en het wolwerk om beter bestand te zijn tegen de concurrentie uit met name Weert en Oisterwijk<sup>42</sup> en enkele jaren later ondernamen verschillende Hollandse steden een poging om de lakens uit de Kempen en Weert te boycotten.<sup>43</sup> Overigens was de Weerter mededinging ook voor Oisterwijk een belangrijke economische factor. Het aandeel dat de vrijheid had in de

---

34. H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur & continuïteit* (Hilversum, 1998) 25, 139.

35. W.S. Unger, *De tol van Iersekeroord. Documenten en rekeningen 1321-1572* ('s-Gravenhage, 1939) 91.

36. GAH, Charterverzameling, inv. Sassen 813, 19 september 1547.

37. ARAB, Rekenkamer 640, f CCLXIII, 8 maart 1550.

38. L. van de Meerendonk, *Tussen reformatie en contrareformatie. Geest en levenswijze van de clericus in stad en meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen ± 1520 en ± 1570* (Tilburg, 1967) 177.

39. C.J.F. Sloomans, *Paas- en Koudemarken te Bergen op Zoom 1376-1565* (3 stukken; Tilburg, 1985) III, 1444, 1445, 1456.

40. Kappelhof, "Enige aspecten", 14.

41. ARAB, Raad van Brabant 695, f 16v, 1 juni 1596 (met dank aan Hein Vera). Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 125.

42. N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (2 stukken; Utrecht, 1946) II, 605, 606.

43. J.C. Overvoorde, *Rekeningen van de gilden van Dordrecht (1438-1600)* ('s-Gravenhage, 1894) 34, 36.

lakenleveringen aan het grote armenfonds van de Sint-Goedele te Brussel ging in de jaren 1470 geheel verloren aan Weert<sup>44</sup>, het im- en exportregister van Breda uit 1551-1552 geeft geen enkel laken uit Oisterwijk, wel uit Weert<sup>45</sup>, en bij de licentmeester van Den Bosch werden in 1594 en 1595 vooral Weerter lakens aangegeven, slechts enkele uit Oisterwijk en Tilburg.<sup>46</sup>

Over de organisatie van het bedrijf worden we ingelicht door twee Bossche zusjes, beiden in de 60, een van hen een begijn en gezien de achternaam Heyen vermoedelijk van Oisterwijkse geboorte. Zij legden in 1598 een verklaring af over hun (vooroorlogse) zakenrelatie Jacob Beyherts, van wie zij getuigden dat hij "zeere groote handel gedaen hadde metter comenscap van wullen lakenen ende sunderlinge van die te laete bereijen ende maken." In zijn tijd was hij de principaalste van alle drapeniers van Oisterwijk, ja, in heel Brabant, en er was niemand "die oijt te voren oft daer nae soe goede ende fijne, costelycke lakenen wiste te doen maken als hy dede." De zusjes waren niet objectief, want sinds Beyherts het rentmeesterschap van de meierij van Den Bosch had aangenomen, participeerden zij voor 50% in zijn zaak: elk jaar rond mei kocht Beyherts zoveel wol op als zij konden (laten) verwerken.<sup>47</sup>

Ook uit Turnhout en Hoogstraten betrok hij wol, die in opdracht van de verkopers door Oisterwijkse wevers werd verwerkt: de lakennijverheid was gedeeltelijk commissionair.<sup>48</sup>

## Oorlogsverwoestingen

De Opstand had een verwoestende uitwerking op Oisterwijk en zijn belangrijkste bestaansmiddel, het wolwerk. De vrijheid fungeerde tijdelijk als garnizoensplaats, handelsverkeer was door de maroderende soldateska en de economische blokkades nagenoeg onmogelijk, de stadsgewijze betimmerde dorpskern verloor honderden huizen, handels- en bedrijfskapitaal werd vernietigd en wie kon, vluchtte. Lakenwerkers weken uit naar Den Bosch, Breda, Holland en Tilburg.<sup>49</sup> Toen in 1614 en 1615 de balans werd opgemaakt, stonden nog slechts 20 tot 25% van de

---

44. Bonenfant, "Achats de drap", 185, 186.

45. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 23439.

46. ARAB, Rekenkamer Kwitanties 4055<sup>5</sup>, rekening van 1594-1595.

47. GAH, N 2660, f 692, 30 juli 1598.

48. In 1513 had een Bossche koopman Spaanse wol verkocht aan een Oisterwijker "om die te wederen", waarmee vermoedelijk werd bedoeld op levering van het daarvan wollen laken (Gemeentearchief Tilburg, Oisterwijk R 217, bij f 27v, 31 augustus 1513).

49. GAT, Tilburg R 617bis, f 21v, 6 maart 1580 (Barbara Joris Vos, "vuyt der vryheyt van Oisterwyck overmidts den garnison aldair liggende gevluht ende vertrocken zynde"). Oisterwijk R 303, f 90, 10 september 1609 (Dordrecht). Oisterwijk N 5247, f 41v, 30 oktober 1621 (Den Bosch, Breda, Gorinchem, Rotterdam); dl. III, f 21, 29 oktober 1618 (Gorinchem). P.C. Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid tot het begin der 17e eeuw", in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg, 1955) 125 (Rotterdam). Naar Antwerpen, waar in de oorlogsjaren 1566-1609 vele honderden meierijenaars het burgerrecht kochten, weken in die periode slechts vier Oisterwijkers uit, van beroep arbeider, vettewarier, kleermaker en herbergier (SAA, Vierschaar 149-153).

oorspronkelijke huizen overeind en bleken er van de driehonderd getouwen nog maar vijftien of zestien in bedrijf te zijn.

Als de cijfers ook maar bij benadering kloppen, was het wolwerk met een productieverlies van 95% vele malen zwaarder getroffen dan de landbouw en andere nijverheden. Daarna was het herstel in de landbouw niet alleen het meest noodzakelijk, maar vermoedelijk minstens zo lucratief als de lakenproductie en -handel; recuperatie van het wolwerk had noch de prioriteit, noch vanzelfsprekend de beste perspectieven.

De handel op Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Holland, Gelderland en andere gewesten was ten enenmale tenondergegaan.<sup>50</sup> Voorheen waren er wel partijen van zeventienhonderd lakens naar Holland geëxpedieerd...<sup>51</sup>

De rapporten uit 1614 en 1615 werden gemaakt tijdens de wapenstilstand van 1609-1621, een periode van algemene economische opleving in het benarde Brabant, ook in Oisterwijk. Hoewel de openbare verkoping van de twee getouwen van de bankroete Anthonis Huyberts in 1611<sup>52</sup> een teken van crisis was, betrof het hier eerder het persoonlijke lot van een wever met huurschuld dan de algemene situatie. In dezelfde periode immers gaven verschillende Bossche wol- en lakenhandelaars en -ververs kredieten aan talloze Oisterwijkers (en inwoners van Haaren), afnemers van hun wol, klanten van de ververijen en leveranciers van lakense stoffen.<sup>53</sup> Een aantal van de kredietnemers kan aan de hand van uitgereikte tolbriefjes worden herkend als handelaar. Dierck Gerarts van den Wiel was een van hen. Hij kreeg in 1614 krediet van de wol- en lakenkoper Niclaes Donckers, ontving als poorter van Oisterwijk tolbriefjes in 1615, 1616, 1622, 1623, 1626 en 1629 en verkocht in Den Bosch in 1616 "een half stuck lakens, synde eenen Oisterwycsen cam" van 22 el ad  $f 2:1\frac{1}{2}:0$ .<sup>54</sup>

Het herstel begon misschien al tegen 1600. In 1598 immers kregen drie personen toelating tot het wollenambacht. Onder hen was Philips Lintermans, die "sal moghen wolwerck hanteren, lakenen maken ende metter draperyen hem moghen

---

50.GAT, Oisterwijk N 5247, f 1, 24 september 1614; f 2, oktober 1614; f 8v, ongepasseerde akte tussen die van 20 en 29 mei 1615; f 9, 29 mei 1615.

51.Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 130.

52.GAT, Oisterwijk R 34, f 38v, 4 oktober 1611. R 45, f 16v, 8 december 1611.

53.GAH, R 1457, f 279, 10 september 1611. R 1461, f 416, f 29 juli 1614. R 1463, f 260v, 23 april 1616; f 334, 18 juni 1616. R 1464, f 12v, 11 oktober 1616. R 1465, f 35v, 8 maart 1617; f 158, 24 juli 1617. R 1484, f 82, 4 juni 1610. R 1486, f 219v, 14 januari 1612; f 498, 9 mei 1612. R 1488, f 88, 13 april 1613. R 1489, f 215, maart of april 1614. R 1490, f 244v, 27 februari 1615. R 1493, f 22v, 11 oktober 1616; f 146, 16 december 1616; f 156v, 22 december 1616. R 1495, f 463v, 1 augustus 1619. R 1504, f 122, 9 juni 1627. R 1516, f 144v, 12 december 1615. R 1517, f 274v, 12 april 1617. R 1519, f 377v, 27 juni 1619. R 1520, f 269v, 16 april 1620; f 455, 19 september 1620. R 1529, f 18, 13 oktober 1617; f 195, 30 januari 1618. R 1520, f 139v, 16 januari 1620. Groot Ziekengasthuis 655, f 101v, 18 juni 1616. Idem 656, ff 107v, 108, 11 oktober 1616; f 109v, 11 april 1617. Idem 657, f 107v, 9 september 1617. Idem 659, f 110, 16 april 1620. Idem 660, f 112, 19 september 1620. Zie voor de kredieten aan Tilburgers: L. Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", *Tilburg*, XVII (1999) 3, 4.

54 .GAH, Gereformeerd Burgerweeshuis 585, Drievuldigheidsjaar 1616-1617, ongefolioerd, kapittel vlas e.d., 11 november 1616. R 1513, f 54, 12 april 1636. GAT, Oisterwijk R 308, f 46, 5 juli 1614.



generen."<sup>55</sup> Gezien zijn beroep van chirurgijn beschikte hij over een zekere kapitaalcracht, die hij zal hebben aangewend in de appretise en de handel. Daarna duurt het echter tot 1610 voor een nieuwe inkomst wordt gezien.<sup>56</sup> In 1599-1628 werden er gemiddeld drie tolbriefjes per jaar uitgegeven, met als topjaren 1614 (vijf), 1615 (vijf), 1616 (zeven) en 1617 (zes).<sup>57</sup>

Erg indrukwekkend zijn deze cijfers niet, maar er waren andere tekens van herstel. In de meierij van Den Bosch en de baronie van Breda verzezen in het begin van de zeventiende eeuw talloze nieuwe volmolens (onder meer te Moergestel in 1599 en Heukelom in 1611; Oisterwijk had er minstens sinds 1618 een<sup>58</sup>), in 1624 en 1625 blijken er weer weefopdrachten te komen van lakenkopers te Hoogstraten<sup>59</sup>, in 1626 wordt er te Tilburg een lakenververij opgericht en in 1631 een te Oisterwijk.<sup>60</sup> Niet veel later, in 1637, komt de eerste klacht uit Holland over door de Tilburgse en Oisterwijkse draperie veroorzaakte concurrentienadelen.<sup>61</sup> En de magistraat van Den Bosch beschermde de stedelijke lakenappretisesector door de verkoop van ongerekte witte lakens uit Tilburg en Oisterwijk te verbieden<sup>62</sup>, zodat blijkbaar ook daar de concurrentie pijnlijk werd gevoeld.

De in 1637 gebruikte volgorde Tilburg-Oisterwijk geeft, zij het wellicht onbedoeld, de veranderde verhouding tussen beide lakenproductieplaatsen weer. In 1547 was er nog sprake geweest van lakens "tot Oisterwyck ofte Thilborch gemaect", in een zin vermeld met Weerter en Nederweerder lakens.<sup>63</sup> Tilburg verhiel zich toen tot Oisterwijk als Nederweert tot Weert. Dat wil zeggen dat het ondernemerskapitaal in Oisterwijk en Weert zat, bij de drapeniers en de handelaars, -terwijl Tilburg en Nederweert vooral wevers herbergden.

Tilburg werd als gevolg van de verschillende nederzettingsofbouw en een andere economische structuur minder zwaar getroffen door de oorlogsverwoestingen dan Oisterwijk, waar het kapitaal en bedrijvigheid geconcentreerd waren geweest in een stedelijk gestructureerde dorpskern, en ging de herstelperiode van het Twaalfjarig Bestand aanmerkelijk sterker in dan de burenen. Oisterwijk had van oudsher het voordeel genoten van vrijdom van de Grote

---

55.GAT, OAA Oisterwijk 117, ff 33, 33v, 27 oktober 1598. Lintermans deed zaken met de Bossche wol- en lakenkoper Niclaes Donckers (GAH, R 1458, f 553, 12 juli 1612. R 1460, f 217, 21 juni 1613).

56.GAT, OAA Oisterwijk 117, f 39, 23 oktober 1610.

57.GAT, OAA Oisterwijk 117, passim.

58.GAT, Oisterwijk N 5247, f 14v, 6 oktober 1618.

59.RAA, Hoogstraten OGA 44, f 72, 5 juli 1624: Geeraert Cornelis Jan Matheussen, lakenkoper te Hoogstraten, heeft vandaag op twee karren 200 stenen wol opgeladen om naar Anthonis Henricx en Niclaes Adriaenssen, "trappeniers" te Oisterwijk, te sturen om voor hen te bereiden en er wollen lakens van te maken; f 98, 7 februari 1625: Geraert Cornelis Jan Matheuss heeft een lakenwinkel in wollen lakens uit 's-Hertogenbosch, Tilburg en Oisterwijk.

60.L. Adriaenssen, "Durendaal als lakenververij", *De kleine Meierij*, LIX (1998) 95.

61.N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielindustrie* (6 dln; 's-Gravenhage, 1910-1922) IV, 323, no. 283, 30 mei 1637.

62.GAH, OA A 41, f 71, 12 november 1642.

63.GAH, Charterverzameling, inv. Sassen 813, 19 september 1547.

Zwijgende Brabantse Landtol<sup>64</sup> (welk recht overigens tijdens de wapenstilstand van 1609-1621 opnieuw moest worden bevochten<sup>65</sup>), maar van de nieuwe, veel zwaardere vervoers- en handelslasten van de konvoeien en licenten, als oorlogsbelasting ingevoerd maar nooit meer ingetrokken, was het niet vrijgesteld. Tilburg daarentegen verwierf in 1622 vrijheid van invoer van grondstoffen en uitvoer van wollen lakens, zodat ook op dit gebied de rolverdeling met Oisterwijk was omgekeerd.

## Wederopbouw

De zeventiende-eeuwse ontwikkeling van het wolwerk is in Oisterwijk minder goed te volgen dan in Tilburg. Onduidelijk is bijvoorbeeld wanneer en in welke mate Hollandse kooplieden in Oisterwijk een vergelijkbare rol gingen spelen als in Tilburg, waar de lakenproductie een commissionair karakter kreeg. Vooral nog moeten we het doen met informatie over de rol van de Oisterwijkse en van enkele Bossche handelaars.<sup>i</sup> Uit Den Bosch vestigden zich Peter van Helmont, Jaspar Donckers en Dierck van Berckel in de vrijheid. Alledrie waren leden van vooraanstaande families van wol- en lakenkopers en -ververs; de derde richtte aan het Lindeind een lakenververij in, terwijl hij zich ook met de lakenhandel geneerde. Er was een vaste voerman van Oisterwijk op de stad.<sup>ii</sup> In de tweede helft van de zeventiende eeuw waren er nog vrachtrijders op Breda<sup>iii</sup>, maar ontegenzeggelijk was 's-Hertogenbosch de centrale markt- en transitoplaats waar het dorp zich op oriënteerde.

Het zegelhuis, de lokatie waar het Oisterwijkse laken placht te worden uitgesneden, verkocht en eventueel gekeurd, was na de oorlog niet meer de levendige handelsplaats van weleer en werd als woon- en werkruimte aan lakenkopers verhuurd. Wel behield het wollenambacht, zoals in het huurcontract van 1695 wordt toegelicht, het gebruik van de zolder, "die men van vooren met een trap opgaat".<sup>iv</sup> Bovendien onderhield het een houten leuning voor het huis, waarover lakens werden opgehangen.<sup>v</sup> Later wordt gesproken van de zegelkamer, waar de wollen stoffen werden gekeurd: daar constateerden in 1733 de zegelaars in aanwezigheid van de dekens na een klacht van een Hollandse koopman dat het onderzochte "quart gecoleurt wollen laken (...) egaal en wel is gesponnen en gelijk geweven, soodanigh dat daar niets op te seggen en valt, dogh versien met eenige strepen, dewelke na gedagten door t vollen daar uijt sullen geraken, ende dat sij geen de minste faut van verstikkingh als andersinds aan t selve naar voorgaande naukeurige examinatie hebben kunnen bespeuren."<sup>vi</sup>

In de bewaarde rekeningen van het wollenambacht, lopende over 1655-1657 en 1661-1694, zijn de aanmeldingen van nieuwe gildeleden genoteerd. Het waren er maar weinig: een in 1656, acht in 1663-1671 (wellicht verleid door het in die periode van 20 tot 8 stuivers verlaagde inschrijfgeld) en een in 1671-1676.<sup>vii</sup> Het wolwerk was geen *booming business*, integendeel, want talrijker dan de inschrijvingen van nieuwe wolwerkers waren de getuigschriften voor drapeniers die hun fortuin elders gingen zoeken. Herbert Antonis Smits bijvoorbeeld was lang droogscheerder of lakenbereider geweest en kon ook bier brouwen, maar in 1657 verliet hij de vrijheid om in Holland, Zeeland, Engeland, Frankrijk of elders een

---

64. Wie poorter werd van Oisterwijk had na een jaar en zes weken vrijstelling van tolgrechten (ARAB, Rekenkamer 44, f CXXVIIIv, 16 maart 1616).

65. GAT, OAA Oisterwijk 370, 3 november 1612.

betere toekomst te zoeken.<sup>viii</sup> Dorpsgenoten volgden hem: twee wolwerkers in 1659 en 1663, een droogscheerder en een wolwever in 1664; in 1678 vertrokken twee wollen-lakenmakers naar de textielstad Gent, in 1686 weken een wolwever, een lakenbereider en een kleermaker uit naar Duitsland of Frankrijk, in 1687 volgden nog twee bereiders.<sup>ix</sup>

Ook Leiden trok vaklieden uit Oisterwijk. Daar vestigde zich bijvoorbeeld Geraert Vromans, die er in 1678 als droogscheerder in opdracht van een Tilburgse koopman lakens appreteerde.<sup>x</sup> Aangezien hij bovendien factor ofwel makelaar was, is het aannemelijk dat hij heeft bemiddeld tussen Leidse ondernemers en anderzijds zowel Tilburgse als Oisterwijkse producenten. Een achttiende-eeuwse Oisterwijkse migrant was de droogscheerder Jeroen van Beurden.<sup>xi</sup>

De achterblijvers weefden, appreteerden en handelden. Omdat zij nog steeds vrijgesteld waren van de Brabantse landtol, werden er tolbrieven uitgereikt en die kunnen een indruk geven van de commerciële activiteiten in de regio. Zo'n tolbrief, die in deze periode een jaar lang geldig bleef, moest op de verschillende jaarmarkten kunnen worden getoond en afgetekend en gaf in het algemeen een tolvrijstelling voor het vervoer van wol en lakens. Zo kreeg in 1675 Jan van Unen een reisdocument waarin werd uitgedrukt dat hij "sigh is generende met alder handen colleure laeckenen te bereijden ende te vercoopen ende sigh op sulcx met hele, halve, quartiers ende lappen op een karre vervoecht op de respectie publicque marckten onder dese meijerije ende baronnie van Breda om met de elle het selve laecken te vercoopen".<sup>xii</sup> Twee jaar later werd in een tolbrief voor Henrick de Cort gezegd dat hij lakens bereidde en deze op markten in de meierij en de baronie verkocht, terwijl hij veel wol inkocht bij 'de naburen van deze kwartieren' om naar Oisterwijk te sturen en regelmatig veel lakens naar de volmolens stuurde.<sup>xiii</sup>

Uit de jaren tachtig is een serie tolbrieven bewaard, die een beeld geven van de binnenlandse (Staats-Brabantse) actieradius van de Oisterwijkse lakenkopers. Embert Antonis Smits bezocht in 1685-1686 met zijn wollen lakens de jaarmarkten van Waalwijk (4 oktober 1685, 6 maart 1686 en 29 mei 1686), Tilburg (15 oktober 1685; hij kwam toen met twee karren naar de markt) en Hilvarenbeek (3 april 1686)<sup>xiv</sup>, Gerrit Ariense van de Ven, Marten Jans van Beurden, Henrick de Cort, Embert Wijtmans en Hendrick Anthonis Wernaerts volgden hetzelfde traject (van de laatste werd gezegd dat hij ook lakenbereider was<sup>xv</sup>). Hun collega Joachim Wijtmans bezocht in 1684-1685 vijfmaal de jaarmarkt van Waalwijk, driemaal die van Hilvarenbeek en eenmaal die van Tilburg en Oosterhout<sup>xvi</sup> en Johan van Hees ging ook naar Boxtel.<sup>xvii</sup> Dit groepje mannen, aangevuld met de gebroeders Willem, Joordaan en Johan Jeronimus van Beurden en met Johan Wijtmans<sup>xviii</sup>, vormde vermoedelijk het hele lakenkoperscorpus van dat decennium.

Een andere informatiebron vormen de boedelbeschrijvingen van wolwerkers en kooplieden. Uit de zeventiende eeuw zijn er maar weinig overgeleverd: in 1631 liet Jan Jacobs de Bunger een wollenweefgetouw met kam en toebehoren na, een slecht spoelgetouw, twee spinrokken, een haspel en haspelspil en op zolder een scheerraam.<sup>xix</sup> In het sterfhuis van Hendrick van Heesch trof men in 1695-1697 lakenscharen en een lakenpers<sup>xx</sup> en in dat van Cornelis van Breda in 1697 "een weeff getouw met syn toebehoorten, vier spoelen, twee spoelgetouwen met een schrobbe-banck, een scheer-raam met een scheerbank".<sup>xxi</sup> En toen Joachim Wijtmans en Maria van Nunen in 1695 testeerden, gaven zij hun enige zoon Mattheus Wijtmans als prelefaat "het weeffgetouw ende alle het gereetschap daar toe behoorende, mitsgaders alle het gereetschap behoorende totten droogscheerderije, soo van laecken, kas, scharen, kaarten, laecken raam, scheer

raem als andersints.<sup>xxii</sup> In alle drie de voorbeelden werd het weefgetouw vergezeld van droogscheerdersgereedschappen.

Ook in de achttiende-eeuwse Oisterwijkse boedelbeschrijvingen valt deze combinatie van weef- en scheergerei op. Daarmee onderscheidde Oisterwijk zich van Tilburg, waar de arbeidsdeling verder was doorgevoerd. In eenentwintig Oisterwijkse, achttiende-eeuwse boedels werden lakennijverheidsinstrumenten gevonden. Drie boedels zonder getouw bevatten respectievelijk een droogscheerdersdis en een lakenpers (1717)<sup>xxiii</sup>, vier spinstoelen, een wolhaspel en twee schrobbeblokken (1723)<sup>xxiv</sup> en een groot en een klein spoelgetouw, een scheerraam met het scheerijzer en een vlaakhorde (1745).<sup>xxv</sup> (Vlaken was het loskloppen van de wol om deze beter te kunnen kaarden of schrobbeblokken; schrobbeblokken was kammen van de wol om deze geschikt te maken voor het spinnen.)

Vijf boedels bevatten alleen wollenlakengetouwen: in 1701 een weefgetouw met de kammen en de wol, in 1710 een weefgetouw met een spoelgetouw en drie spoelen, in 1716 een getouw en drie spoelen, in 1717 een weefgetouw, drie spoelen en twee spinnewielen, in 1762 twee wollenweefgetouwen, twee paar schietspoelen en een spinstoel.<sup>xxvi</sup> Scheerramen en weefgetouwen trof men in 1710, 1717, 1723, 1735 en 1765<sup>xxvii</sup>, de combinatie van schrobbeblok, weefgetouw en scheerraam in 1730 en 1731.<sup>xxviii</sup> Zes andere huishoudens hadden alleen schrobbeblokken en een weefgetouw.<sup>xxix</sup>

Jan en Gijsbert van Hees hadden elk een tamelijk complete lakenmakerij. In zijn werkkamer had Jan in 1725 zes spinstoelen, drie spoelgetouwen, vijfendertig klossen, twee schrobbeblokken, een weefgetouw met toebehoren, een scheerraam, een scheerijzer en een droograam.<sup>xxx</sup> Gijsbert van Hees had in 1753:<sup>xxxi</sup>

\*"Een getouw en schietspoelen met zijn toebehoorten

\*twee spin spoelen

\*twee spoelgetouwe, een groot en een klein

\*een schrobbe blok

\*een scheer raam met sijn toebehoorte

\*een vlaak hort met sijn toebehoorte."

Verskillende soorten arbeidsverhoudingen kunnen worden onderscheiden.

Allereerst waren er de wevers-kooplieden, die hun eigen producten op de markt brachten; het was niet ongebruikelijk om ook lakense stoffen van anderen mee te nemen. Het tweede type ondernemer kocht de wol in en liet voor zich weven door onafhankelijke thuiswevers. Jacob Beyherts van voor de Tachtigjarige Oorlog was zo iemand. Hij bemiddelde ook tussen vreemde lakenkopers en Oisterwijkse wevers.

De commissionaire industrie, die tijdens het Twaalfjarig Bestand was (her)opgeleefd, leidde later in de eeuw tot het soort afhankelijkheid als is omschreven in een verklaring uit 1696, volgens welke de Bossche koopman Gijsbert van Geffen gewend was om wol te sturen, waarvan de drapeniers Willem en Jordaen Jeronimus van Beurden, Jan van Huijs en Peter Carremans pijlakens (grove lakens) weefden of lieten weven, waarna de producten met de voerman naar Den Bosch werden gestuurd.<sup>xxxii</sup> Reeds in 1687 bleek dat Van Geffen door zowel de drapeniers Matthijs van Hees en Jan Janssen van Nuijs "als bij mennighvuldige andere personen, inde wolle ambachte in de laecken maeckerije handelende alhier ende inde meijerije voorszejd, veele ende verscheijde wolle laeckenen dagelijcx heeft laten maken ende noch is latende maecken en prepareren omme daer mede sijnen coophandel in Hollandt, Zeelant als elders te negotiëren ende drijven."<sup>xxxiii</sup>

(De koopman Van Geffen exploiteerde in zijn huis De Gulden Wanne aan de Markt te 's-Hertogenbosch een droogscheerderij.<sup>xxxiv</sup>)

Ook uit andere bronnen blijkt dat al dan niet via 's-Hertogenbosch op Holland werd gehandeld.<sup>xxxv</sup> Er werd voor Leidse en Amsterdamse ondernemers geweven.<sup>xxxvi</sup> Enkele drapeniers hadden meer dan een weefgetouw; Govert van der Aa, die overigens ook voor Leiden werkte<sup>xxxvii</sup>, had er in 1766 zelfs vier.<sup>xxxviii</sup> Deze werden door (hemzelf en) zijn knechten gebruikt. De drapenier Leonardt van Eysch had een meester-knecht in dienst (1695) en zal dus niet zelf het getouw hebben bediend.<sup>xxxix</sup> Hij kwam uit Aken en behoorde tot een belangrijke wol- en lakenkopersfamilie te Amsterdam en Leiden.<sup>xl</sup> Ongetwijfeld heeft hij een intermediaire rol gespeeld tussen de Oisterwijkse wevers en de Hollandse kooplieden.<sup>xli</sup>

Een neef van Leonardt was de Leidse fabrikleur en koopman Daniel van Eijs, die in heel Europa en in de Levant wollen stoffen verkocht.<sup>xlii</sup> Hij liet in lage-lonencentra als Hilversum en Oisterwijk lakens weven.<sup>xliii</sup> In april 1731 informeerde Jan van Hees te Oisterwijk hem over de daar geldende arbeidslonen: *f* 55 voor een laken van 2800 draden en *f* 60 voor een van 3000, "ende gereetschap vrij, olij, kaerden, kam, smael ende breede kaerden: - alles vrij."<sup>xliv</sup> Drie maanden later vroeg Pauwels van de Wiel aan Van Eijs om een proefopdracht; zou deze slagen, dan kon hij met twee getouwen voor de ondernemer gaan werken en zijn zoon met een.<sup>xlv</sup> Van Eijs stuurde wol ("seconde" kwaliteit voor de ketting en "prima" voor de inslag<sup>xlvi</sup>), waarvan een laken moest worden gemaakt met een breedte van 3400 draden en 17¼ vierendeel (dat is 17¼ x ¼ el = 4 \_ el = bijna 3 meter) ofwel 13 smet Leidse maat (een smet is een gekleurde inslagdraad om een afstandsmaat aan te geven); Van de Wiel vroeg toen om een kam.<sup>xlvii</sup> Het beviel en tot in augustus 1733 leverden Pauwels en zijn zoon Arnout vijftenzestig lakens, die meestal werden omschreven als fijn en breed.<sup>xlviii</sup> Eens in de zeven of de veertien dagen bracht de gezworen voerman van Oisterwijk de lakens naar de beurtschipper op Leiden in Den Bosch, die geld en grondstoffen meebracht. Nauwgezet werden de verschillende soorten wol afgerekend. Het reinigen daarvan in Oisterwijk kon tegenvallen; in mei 1732 bijvoorbeeld had Pauwels van de Wiel van 52 pond kettingwol slechts 37 pond overgehouden, doordat er 'grote noppen uitvielen'.<sup>xlix</sup> Het moest worden verantwoord, evenals de verhouding tussen de per laken gebruikte hoeveelheden ketting- en inslagwol, die meestal 1 : 2 was. (Kettingwol of -garen was gekamd en sterker dan inslag- of kaardgaren.)

Per laken van 15 vierendeel breed kreeg Van de Wiel *f* 60, een prijs waar hij niet onder wilde, omdat het weven per stuk al *f* 16 kostte en de kettingwol zo vuil was, dat het reinigen veel werk kostte; voor lakens van 14 vierendeel wilde hij *f* 57.<sup>l</sup> In juli 1732 schreef Van Eijs dat hij het liefst *f* 3 minder betaalde voor een stuk van 15 vierendeel, waarop Van de Wiel repliceerde: "Ick behoorde daer 1 gulden mer van te hebben."<sup>li</sup> Per zending drong hij aan op betaling, ook voor de lakens die nog op het getouw stonden, "want weij al daghe geldt moet heb voor de arbeijder en weij en hebe niet als weij met ons hande weinne."<sup>lii</sup>

Ook op prompte toezending van wol drong hij herhaaldelijk aan, omdat anders het werkvolk - de spinners en wevers - werkloos was<sup>liii</sup> of een getouw met een ketting kwam stil te staan.<sup>liv</sup> Ook vroeg hij: stuur ons alstublieft wol "voor ons son, want heij wacht na de wol en heij en heft gen ketten te speine."<sup>lv</sup> Soms lag de reden van de vertraging in Oisterwijk, zoals tijdens de kermis, dan kon Van de Wiel zijn arbeiders niet aan het werk houden<sup>lvi</sup>, maar alles bepalend was de trage en krappe, vaak pondsgewijze voorziening van grondstoffen door Van Eijs, die

daarmee zijn aannemers in voortdurende onzekerheid hield over hun inkomenspositie.

In maart 1733 berichtte Van de Wiel dat hij en zijn zoon Arnout in zijn huis met drie getouwen werkten: twee voor Van Eijs en een voor de Leidse fabrikteur Adriaan Hubert; ook het derde zou voor Van Eijs worden ingeschakeld.<sup>lvii</sup> Een andere zoon, Wouter van de Wiel, werkte eveneens voor Hubert (met twee getouwen) en solliciteerde in maart 1732 en februari 1733 bij Van Eijs om opdrachten: "Ick verseker sulke goede laakens voor men heer te maken als men vader voor men heer makt"<sup>lviii</sup>, terwijl zijn broer Arnout voor Van Eijs een tweede getouw wilde inzetten.<sup>lix</sup> De Leidse koopman toonde zich echter meerdere malen ontevreden over de hem toegezonden producten. Als remedie nam Pauwels van de Wiel andere wevers in dienst ("de ander hebe weij laeten gaen, daer en koste weij gen recht me schiten") en hij stuurde in oktober 1732 met de eerste lakens twee koppels snippen en twee koppels patrijzen om zijn opdrachtgever milder te stemmen.<sup>lx</sup> Een paar weken later bleek een geleverd laken 1½ el te kort, in februari 1733 werkte Van de Wiel nog maar met twee getouwen voor Van Eijs, in maart beloofde hij de rieten te verbeteren, twee op de getouwen staande lakens elk voor *f* 2 goedkoper te leveren en de inslagwol zwaarder te laten spinnen<sup>lxi</sup>, maar hij werd afgedankt. Zijn zoon Arnout schreef nog naar Leiden: "Gelief mij in het werck houden, want wij jon luden bennen", een smeekbede die zijn vader namens hem herhaalde.<sup>lxii</sup> De zoon mocht de voorraad wol nog verwerken en werd toen eveneens aan de kant gezet.

De Oisterwijkse betrekkingen met Van Eijs werden overgenomen door Leonard Laurens.<sup>lxiii</sup> Misschien aangelokt door de gelijkberechtiging met Tilburg (1722) had deze fabrikteur (wollen-lakenmanufacturier) zich in Oisterwijk gevestigd. Hij kwam uit het lakencentrum Eupen en schopte het binnen de kortste keren tot president van de schepenbank.<sup>lxiv</sup> In april 1733 bood hij zijn diensten aan Van Eijs aan: hij wilde met twee of drie getouwen voor hem werken en had daarvoor werkvolk ter beschikking.<sup>lxv</sup> Van Eijs hapte toe, stuurde in juni inslagwol, koeharen lijstwol, kettingwol, Portugese wol en "supra fijne garde loupe wol", waarmee Laurens zijn kettingspinneren aan het werk zette. Aangezien de wevers in Laurens' opdracht nog voor de weduwe Clignet te Leiden<sup>lxvi</sup> werkten, kon hij pas eind juli de eerste producten leveren.<sup>lxvii</sup> Vervolgens leverde hij in twee jaar tijd honderdvijftig lakens.<sup>lxviii</sup> Hij rekende voor stukken met een breedte van 14 smetten *f* 59 (2800 draden), *f* 62 (3000 draden) of *f* 65 (3200 draden), en meer of minder navenant afwijkende breedtes.<sup>lxix</sup>

In tegenstelling tot vader en zoon Van de Wiel was Leonard Laurens een geschoolde koopman, die de kunst van het boekhouden verstond en bovendien was ingevoerd in de Leidse en Amsterdamse mores van de wol- en lakenhandel; zelf verhandelde hij bijvoorbeeld in Oisterwijk (Iberische) wol van Amsterdam over Den Bosch naar Eupen.<sup>lxx</sup> Zijn vaktechnische vernuft was misschien niet groter dan dat van Van de Wiel, maar hij kon het aanmerkelijk beter aan het papier toevertrouwen. Ook dat hij niet schroomde zijn eigen zendingen op de kwaliteit te bekritisieren<sup>lxxi</sup> (het betrof dan steeds 'fouten van de wevers of van de spinners', de laatste waren bovendien niet gewend aan zijn voor hen blijkbaar onbekende technieken<sup>lxxii</sup>), zal vertrouwen hebben ingeboezemd bij Van Eijs. In november 1733 werkte Laurens voor hem met vier getouwen en zei hij nog twee of drie weefstoelen meer te kunnen laten bedienen.<sup>lxxiii</sup> "Vermits sommige weevers niet genog zorg draagen op haar werck te paszen", schreef hij, "zo ben van gedagte, vermits hier ook eene occasie voor valt van een grooter huijz te kunne bekoomen, om nog 2 a 3 Leijdsche getouwen te koomen koopen & op te zetten, daar ik gestaadig

bij & alles ten eersten kan zien & voor koomen, de slegste weevers uijt den huijz dan afzetten om zo veel te beter laakens te leveren.<sup>lxxxiv</sup>

In maart 1735 (een maand nadat er door de hoge waterstand geen Pommerse lijstwol uit Den Bosch had kunnen worden gehaald, zodat enkele getouwen stil stonden<sup>lxxxv</sup>) kwamen de eerste Leidse signalen van een teruglopende negotie. De productie was sinds 1717 gestaag verminderd<sup>lxxxvi</sup>, een ontwikkeling die ook Daniel van Eijs trof: in 1722 had hij voor ongeveer f 97.000 lakens geproduceerd en voor f 117.000 verkocht; in 1735 waren deze cijfers geslonken tot f 46.000 en f 20.000.<sup>lxxxvii</sup> Zijn winst daalde van gemiddeld f 5200 in 1725-1732 tot f 3464 in 1735 en een verlies van f 3305 in 1737.<sup>lxxxviii</sup>

Sinds begin 1735 drong Leonard Laurens herhaaldelijk aan op toezending van wol: de getouwen mochten niet stilstaan, omdat dan steeds andere - en slechtere - spinners en wevers moesten worden aangenomen en ingewerkt, "& dat geeft dan telkens een geheel ander fabricq & kost veele moeten eerdat alles weederom in ordre is."<sup>lxxxix</sup> Hij was naar een groter pand verhuisd, waar hij in de 'winkel' een nieuwe vloer legde.<sup>lxxx</sup> Toen hem in mei 1735 duidelijk werd dat hij werd geconfronteerd met een structurele neergang van de conjunctuur, vroeg Laurens aan Van Eijs of hij nog vier getouwen mocht laten werken, terwijl hij verzekerde dat hij zonder mankeren wel eenendertig kammen aan het werk kon zetten.<sup>lxxxi</sup> In Amsterdam, waar men immers veel Tilburgse lakens liet maken, vond hij geen nieuwe opdrachten.<sup>lxxxii</sup> Een jaar later was hij echter onder dak door een aanstelling als directeur van het tuchthuis te Breda, een commerciële functie, waarin hij zoveel mogelijk probeerde te verdienen aan het spin- en weefwerk van de gedetineerden.<sup>lxxxiii</sup> Terwijl de Tilburger Adriaen Jan Colen een vergeefse poging ondernam om de handelsrelatie van Leonard Laurens met Daniel van Eijs over te nemen<sup>lxxxiv</sup>, probeerde de kersverse directeur, die de beschikking had over heel wat spinners, vlakers en wevers met een lange staat van dienst, de verbroken contacten met Leiden te herstellen, vermoedelijk eveneens tevergeefs.<sup>lxxxv</sup>

Hoeveel wolwassers, spinners, schrobbelaars, wevers en andere arbeiders werden door het wegvallen van de Leidse opdrachten werkloos? Gerekend naar Leidse verhoudingen verloren in Oisterwijk per werkloze wolwever gemiddeld vier spinners, een scheerder, een schrobbelaar en een kammer hun kostwinning.<sup>lxxxvi</sup> Daarbij kwamen nog de wolwassers. Alleen al het uitvallen van de (vermoedelijk) zes getouwen van Leonard Laurens dupeerde derhalve minstens vijftig arbeiders en hun gezinnen. Het was het begin van een crisis die Oisterwijk niet meer te boven is gekomen.

## Crisis

Debet aan de kwijnende Oisterwijkse economie waren onder andere de voortdurende oorlogen. Ook voor deze vrijheid was 1672 een rampzalig jaar: de Fransen roofden honderden runderen en tientallen paarden, geld, huisraad en graan, terwijl er door de om militair-strategische redenen veroorzaakte overstromingen geen hooi meer te krijgen was. Aan het einde van het jaar leefden zestig huishoudens van de armen, "ende de reste ambachts luijden, twelck tegenwoordich door den oorloch stil staet."<sup>lxxxvii</sup> De oorlog duurde tot 1679, daarna volgden die van 1688-1697 en 1702-1713.

Het aantal personen dat voldoende draagkracht had om hoofdgeld te betalen daalde in 1695-1718 van 1514 tot 322, dat is een afname van 88,7%, een score die de andere plaatsen in het kwartier (gemiddeld 30,9% op een totale bevolking die

ongeveer gelijk bleef) verre overtrof.<sup>lxxxviii</sup> Tilburg deed het met een afname van 51,1% beter, maar het andere wollenlakendorp in de meierij, Geldrop, volgde met 78,4% het spoor van Oisterwijk.<sup>lxxxix</sup> Duidelijk is, dat met name in het wolwerk grote klappen vielen. Omdat voor Oisterwijk de betreffende rapporten ontbreken, is het gepast hier de noodkreten uit het zoveel minder getroffen Tilburg te citeren, waarin het lot van de textielarbeiders werd geschilderd in schrille kleuren: in 1718 ging het met de wollenlakenmanufactuur al drie of vier jaar slecht, zodat deurwaarders die de achterstallige belasting kwamen innen "in plaets van goederen eenen hoop naekte kinderen vinden leggen, niet op eenig linne, wolle of gefabriceert bedde goet, maer in eenen hoop quaet hoij en stroij bij den anderen in eenen hoeck van haere leeme huyskens neergeleijt, en anders niet hebben dan een getouw, spoel etc., en dat dan nog vrij, maer veeltijds beswaert met schult."<sup>xc</sup> In 1723 werd de regenten in Den Haag de voortgaande verarming nog eens onder ogen gebracht, vooral onder de wevers, die "te meesten deel in commissie voor de coopluijden van Amsterdam ende Leijden alhier laten wercken en daar maer een geringh stuck broot door haren neerstigen arbijt naght en dags daer toe besteedende komen te proffiteren, welcke arbeijts luijden alle meest door arm sijn en niets sijn hebbende als een weeff getouw, eenige spinspoelen, quaije bedden en baelen om op te slapen." Bij gerechtelijke beslagleggingen viel niets te halen, "alsoo het arbeijts loon seer sleght is, daer mede konnen winnen als water en broot en dat genoeg hebbende seer blijde sijn."<sup>xc</sup> Zo was het in Tilburg. In Oisterwijk was het erger.

De achttiende eeuw geeft een beeld van gestage teruggang, maar toont ook een lang verbeid succes. In 1722 kreeg de vrijheid namelijk de vrijstelling van vervoersbelastingen die Tilburg en Goirle al meer dan een eeuw lang hadden genoten door en bestond uit het recht om op binnenlandse paspoorten grondstoffen te mogen invoeren en lakens uit te voeren.

De hervatting van de economische oorlogsvoering tegen Spanje in 1621 had scherpe handelsbeperkingen opgeleverd, waaraan Tilburg in 1622 ontsnapte door een vrijstelling. Deze maatregel maakte de wol en de producten voor Oisterwijk naar verhouding duur en de concurrentiepositie slecht, dus niet voor niets klaagden de drapeniers van Oisterwijk in 1623 over de duurte van de wol in dat en in het voorgaande jaar, waardoor "onder de drabpeniers ende ambachslieden binnen deser vryheyt grote miserie ende armoede is gecomen" en er weinig of niets kon worden verdiend.<sup>xcii</sup> De klacht was misschien bedoeld als bijlage tot een verzoek om eenzelfde concessie als Tilburg genoot, maar die werd pas een eeuw later verleend.

Niet alleen de economische, maar ook de militaire oorlogsvoering was in 1621 hervat. De belegering van Breda in 1624-1625 bracht behalve pest en geweld een verscherping van de handelsbelemmeringen. Geraert Aertssen van den Wiel zei in 1626 dat hij vroeger veehandelaar was geweest en daarna landbouwer, maar dat hij ook de kost verdiende "met wullen lakenen te maken ende te reyen ende deselve ondertussen te doen verwen ende onder der naegebueren ende huyslieden alhier ende hier omtrent metter ellen oft cleynder maten te vercopen ende vuyt te snyden"; al zeker een jaar lang had hij met zijn koopwaren geen Hollandse bodem betreden.<sup>xciii</sup> Van dergelijke leugenachtige verklaringen bedienden zich ook de Tilburgse lakenwevers en -kopers: zij dreven heus geen handel op de vijand en voorzover zij wel met manufacturen negotieerden, betrof het slechts ellengoed.

De fiscale last wisten de Oisterwijkse en Tilburgse lakenmakers aanmerkelijk te verzachten door lakens die zo'n 2 el korter waren dan hele uit te geven voor halve



van ongeveer 32 el.<sup>xciv</sup> Deze stoffen werden dan slechts pro memorie bij de licentmeester aangegeven. Te 's-Hertogenbosch werden zodoende in 1634-1637 meer dan 1900 lakens uit Tilburg en Oisterwijk belastingvrij ingevoerd, terwijl er ook nog de nodige sluikhandel op Holland via de Langstraat plaatsvond.<sup>xcv</sup> Daarna werd strenger de hand gehouden aan het hoge, buitenlandse licenttarief voor Oisterwijkse reidsels.

Minstens sinds 1695, zeven jaar nadat de Tilburgse vrijstelling definitief was geworden, solliciteerde het wollenambacht van Oisterwijk in Den Haag naar eenzelfde voorrecht. De eerste aanzetten van de actie pakten averechts uit, want de Admiraliteit van de Maze te Rotterdam gaf in zijn advies aan de Staten-Generaal ter overweging dat de concessie aan Tilburg voor lakens en grondstoffen schadelijk was en moest worden ingetrokken.<sup>xcvi</sup> Niet uit het veld geslagen herhaalden de Oisterwijkers hun verzoek nog in hetzelfde jaar en weer in 1696.<sup>xcvii</sup> Desgevraagd adviseerden de commissarissen van de Zeezaken vermoedelijk even negatief als de Admiraliteit, want zij kregen het verzoek om te onderzoeken of de Tilburgse concessie moest worden ingetrokken, terwijl Oisterwijk nul op het rekest kreeg.<sup>xcviii</sup> Nog versaaften de wolwerkers niet, want in 1698 en 1699 bestookten zij de Staten-Generaal opnieuw<sup>xcix</sup>, weer vergeefs, en mogelijk nadien nog vaker.<sup>c</sup>

Het slotoffensief werd in 1720 ingezet met de vorming van een commissie te Oisterwijk, die moest onderzoeken of ook voor de vrijheid een concessieregeling haalbaar was. Het fiscale klimaat was immers bar:<sup>ci</sup> de inwoners moesten hun wol in Tilburg halen en dan het buitenlandse licenttarief betalen, "door welke aanslagingen de coopliden jegenswoordich aen haere arbeijders en ingesetenen in deser vrijheyte weijgeren wolle te laten volgen en alsoo het werck, waer mede bij het merendeelste der ingesetenen haer broot werd gewonnen, ontrecken, mitsgaders hant en mont sluijten".<sup>cii</sup> De commissie diende in 1721 een rekest in bij de Staten-Generaal, dat een jaar later werd gehonoreerd met de Oisterwijkse concessie, gelijkkluidend aan de Tilburgse uit 1687.<sup>ciii</sup>

Als gevolg van de concessie van 1722 moesten de gezworen voerlieden van Oisterwijk voortaan onder ede beloven de vrijgestelde grondstoffen en lakens uitsluitend te zullen importeren en exporteren via 's-Hertogenbosch, Heusden en Breda, de steden waar de binnenlandse paspoorten moesten worden afgehaald.<sup>civ</sup> De lakenbereiders van Oosterhout probeerden van de concessie een graantje mee te pikken door hun weefsels te laten doorgaan voor Oisterwijkse of Tilburgse, misschien met medewerking van de Oisterwijkse voerlieden, want in 1727 werden deze door de Admiraliteit van de Maze op de vingers getikt en gewaarschuwd dat zij zich aan hun ambtseed moesten houden.<sup>cv</sup> Van de herhaaldelijke vereenzelviging van Oosterhout en Oisterwijk door de Hollandse wetgevers en ambtenaren hebben beide plaatsen vermoedelijk kunnen profiteren.

Op last van de Admiraliteit van de Maze te Rotterdam werd in Oisterwijk een ambtenaar aangesteld, die een register bijhield van de ingevoerde wol en van de uitgaande lakens; als het laken op het getouw 7 à 8 el lang was, moest hij het loden.<sup>cvii</sup> De kosten van een en ander kwamen voor Oisterwijkse rekening.<sup>cviii</sup> De eerste gezworen lakenloder, de procureur Johannes Gerardus van Rotterdam, was in 1731 ook pachter van de plaatselijke lakenaccijns, die volgens hem toen al dertig jaar lang 2 stuiver per laken bedroeg.<sup>cviii</sup>

De kosten voor de sollicitatie naar de vrijstelling waren gedeeld door de gemeente en het wollenambacht. Dat laatste was daardoor genoodzaakt zich in de schulden te steken.<sup>cix</sup>

Of Oisterwijk veel profijt van de concessie van 1722 heeft gehad, kan worden betwijfeld. Het wolwerk holde namelijk onomkeerbaar achteruit. Het aantal dragers van tolbriefen was in de jaren tien en twintig van de eeuw beperkt tot een handvol inwoners, onder wie de gezworen voerlieden op Den Bosch<sup>cx</sup>, -en het aantal keurmeesters was gehalveerd tot twee.<sup>cxii</sup> Het eerste duidt op een slinkende handelsactiviteit, het tweede op vermindering van het productiewerk. Volgens een bericht uit 1791 waren er in het begin van de achttiende eeuw nog ruim honderd weefgetouwen geweest, in 1740 tachtig à negentig, in 1786 minder dan dertig en in 1791 nog maar achttien of twintig.<sup>cxii</sup> Het bericht is oncontroleerbaar, maar er mag worden aangenomen dat op basis van toen nog bestaande rekeningen van de lakenaccijns en de administratie van de lakenloder een betrouwbare schatting kan zijn gemaakt.

Werd de genadeslag ontvangen na 1735, in de periode waarin de grote afzetmarkten voor lakense stoffen in Europa en het Ottomaanse rijk wegvielen? Die aanname zou sporen met het verdwijnen van 65 tot 70% van de getouwen tussen 1740 en 1786. Aan de andere kant was het Oisterwijkse wolwerk niet meteen van de kaart, want in 1749 vroeg een van de twee beëdigde voerlieden, die waren belast met de aanvoer van "wolfe, olij, caerden en andere stoffen tot de weverij en de lakenfabriek nodigh ende alhier gemaecte lakenen wederom te verbrenge naar Hollant", om een derde formatieplaats, omdat de lakenproductie en -handel onvoldoende konden worden bediend. Het dorpsbestuur reageerde positief en de dekens, zegelaars en andere regenten van het wollenambacht accepteerden haar besluit.<sup>cxiii</sup>

Het lijkt een laatste stuiptrekking te zijn geweest. De malaise hield aan, wat blijkt uit verschillende noodkreten. Zo kon in 1761 de armenzorg "door extra ordinaire duure jaare, grasseerende siektens en verval van de fabriccq" niet meer quitte spelen.<sup>cxiv</sup> De aloude, in 1355 gegunde week- en jaarmarkten waren tijdens de Tachtigjarige Oorlog al eens verdwenen, maar opnieuw ingesteld en in 1649 door de Staten-Generaal erkend. In 1719 of 1720 werd opgeroepen alsjeblijft de woensdagochtendmarkten aan het einde van de Hoogstraat bij de kleine linde te bezoeken<sup>cxv</sup>, in 1735 werd de inmiddels blijkbaar weer verdwenen weekmarkt opnieuw hersteld en in 1769 was hij weer zo vervallen, "dat de selve geheelyk wederom byna in disobservantiën is geraakt." Ter stimulering stelde het dorpsbestuur met ingang van woensdag 20 september 1769 aan de marktkooplieden twee banken ter beschikking.<sup>cxvi</sup> Een vier jaar later uitgevaardigd verbod om Oisterwijkse huizen te slopen geeft echter niet de indruk dat de economie was aangetrokken, integendeel.<sup>cxvii</sup>

De stimuleringsmaatregelen hebben niet geholpen, men stond machteloos. In een kennelijk onvermogen een analytisch begrip te ontwikkelen van het verval van het wolwerk ontstond een antisemitisch sentiment. De joden, die in 1764 twintig huishoudens sterk waren<sup>cxviii</sup>, kregen de schuld. Er werden in 1773, 1775 en 1785 anti-joodse maatregelen genomen<sup>cxix</sup> en de waan van de schuld der Israëlieten aan de economische crisis in de textielnijverheid sloeg over naar Tilburg.<sup>cxx</sup>

Een heel wat zakelijker toon werd in 1791 aangeslagen in een rapport, dat de stand van zaken meedogenloos vaststelde: "De vryheid Oisterwijk is niet geschikt tot den koophandel, vermits den hoofdstad van s'Hertogenbosch en de voornaame plaatsen van Tilburg en Waalwijk te na bij zijn geleegen. (...) Het weeven van wolfe lakenen is de eenigste fabriccq binnen dese plaats, welke in de vorige en int begin deser eeuw in een bloeiende staat was."<sup>cxxi</sup> Dat was geen radicaal ander geluid dan in 1609, toen met onverholen nostalgie werd teruggeblikt naar de goede tijden van voor de oorlog, toen "de gemeijne passagie" van Antwerpen op Den

Bosch door Oisterwijk had gelopen en er ook veel verkeer was geweest van Maastricht op Holland.<sup>cxxii</sup> In 1563 was er nog een wachtpost van de Brabantse landtol in Oisterwijk geopend, een teken van druk handelsverkeer.<sup>cxxiii</sup> De bloei was echter aan het einde van de achttiende eeuw definitief verleden tijd. Toch werkten er in 1816 nog honderdvier mensen voor drie lakenmanufacturen. Zij werden betaald per pond (gesponnen wol) en per stuk (geweven laken), waren dus thuiswerkers.<sup>cxxiv</sup> Een jaar later, in 1817, verkochten de vijftien leden van het nog altijd voortbestaande wollenambacht het zegelhuis voor *f* 355 aan een van de leden.<sup>cxxv</sup>

## Vollen en verven

Er is al op gewezen dat het Oisterwijkse textielbedrijf een minder rigide arbeidsdeling kende dan dat in Tilburg. Het kan ook anders worden geformuleerd: relatief werd er in Oisterwijk meer gedaan aan lakenappretise dan in Tilburg. Dat kan worden afgelezen aan het aantal scheerdissen, -banken, -ramen en -ijzers en misschien ook aan het kaardgereedschap: schrobbelen of kaarden was immers ook een voorbereiding op het droogscheren. Bovendien werd er in Oisterwijk gevold en geverfd.

In de Middeleeuwen moeten in Oisterwijk voetvollers actief zijn geweest. Kort voor de Tachtigjarige Oorlog brachten de inwoners hun lakens naar de volmolen te Herlaar onder Sint-Michielsgestel.<sup>cxxvi</sup> Wanneer de watermolen van *Ter Borch* te Oisterwijk een volrad kreeg, is niet bekend. Daar en in de omliggende dorpen konden de lakens worden gevold. In 1618 wordt er echter door twee Oisterwijkse lakenkopers geklaagd over de slechte staat van onderhoud van de koren- en volwatermolen *ter Borch*: de volkommen waren helemaal vergaan, terwijl ook de hamers, stelen en zoldering van de kommen "seer wandogende" waren, alsmede de schuiven en de bekkens. De pachter, Jan Peter Denissen, wilde de zaak wel op eigen kosten repareren, anders zou hij er volgend jaar *f* 150 bij inschieten doordat niemand meer zou komen; vorig jaar hadden de drapeniers Lenaert Laureyss en Wouter Corneliss nog *f* 30 en *f* 40 schade geleden "midts de mennichfuldige lochen ende gateren, die int vollen daer inne waren gecomen."<sup>cxxvii</sup>

De Oisterwijkse volmolen verkeerde een eeuw later, in 1721, wederom in een deplorabele staat<sup>cxxviii</sup> en werd in 1727 niet meer gebruikt, evenmin als de watermolen in Heukelom, die in 1713 afbrandde en na de reparatie in 1721 of 1722 geen volrad meer had.<sup>cxxix</sup> Van de afgebrande watermolen van Moergestel werd in 1727 gezegd dat herstel van het volrad geen zin meer had, omdat alle Tilburgse en Oisterwijkse lakens in Holland werden gevold.<sup>cxxx</sup> Na de Bataafse Omwenteling werd de molen in Oisterwijk weer in bedrijf genomen; de eigenaar - de Tilburgse lakenfabrikant Pieter Vreede - liet er zijn lakens vollen en na hem zijn zonen en andere eigenaars tot diep in de negentiende eeuw.<sup>cxxxi</sup>

Beter verging het de laken- en wolververijen.<sup>cxxxii</sup> Vermoedelijk waren er al voor de Tachtigjarige Oorlog ververijen in Oisterwijk en waren de tegen 1400 in Heusden vertolde Oisterwijkse lakens in de eigen vrijheid geverfd. Pas na het Twaalfjarig Bestand is er informatie over deze bedrijfstak beschikbaar.

De eerste ververij werd opgericht door de Bossche lakenverver Dirck van Berckel, in 1631, het jaar waarin een verver te Tilburg een driejarig productiemonopolie had gekregen. Deze verwijzing naar Tilburg is belangrijk, omdat Van Berckel waarschijnlijk het liefst daar zijn bedrijf had ingericht. Zowel

in Den Bosch als later in Oisterwijk verfdde hij immers veel en wellicht vooral Tilburgse lakens.

Over de klandizie is weinig bekend. Allereerst zullen de plaatselijke detailhandelaars en marktkooplieden hun wollen stoffen bij Van Berckel hebben laten verven. De Oisterwijkse lakenbereider Jan van Unen, die gekleurde lakens verkocht, is al aangehaald. Verder kwamen er lakenkopers uit Tilburg, maar ook lieten handelaars uit andere Staats- en Spaans-Brabantse plaatsen hun te Oisterwijk gekochte lakens daar verven.<sup>cxxxiii</sup> Cornelis Evers Eeckerscot uit Oirschot is een voorbeeld van zo'n klant: van oktober 1648 tot oktober 1651 liet hij vijftig halve lakens en twee kwarten verven, te weten dertien taneet ofwel roodbruin (waarvan een op dubbel staal), elf rood (waarvan een voerlaken), tien lichtblauw, tien zwart (waarvan zeven op dubbel staal), vijf grauw (waarvan drie bastaardgrauw en een staalgrauw) en drie donkergroen.<sup>cxxxiv</sup> De kleuren geven overigens een indicatie van de modevoorkeuren op het platteland van de meierij.

Zwartverven gebeurde beter in Antwerpen dan in 's-Hertogenbosch, Tilburg, Breda of Oisterwijk, maar de Staten-Generaal verboden de invoer van geverfde lakens, ook als die in generaliteitsgebied waren geweven. Notaris Adriaen de Weer, die was getrouwd met een zus van een Antwerpse lakenverver, ging nog naar Den Bosch om te onderhandelen met de konvooi- en licentmeester (hij belaste ingevoerde lakens), maar kreeg nul op het rekest.<sup>cxxxv</sup>

Roodverven kon Van Berckel wel, maar beter dan de Brabantse ververijen verfdde die van Rotterdam in deze kleur.<sup>cxxxvi</sup> Vandaar dat ook Oisterwijkers daar hun lakens lieten behandelen.<sup>cxxxvii</sup>

De Oisterwijkse ververij raakte vermoedelijk na het overlijden omstreeks 1668<sup>cxxxviii</sup> van Dircks schoondochter Aleydt, weduwe van Jan van Berckel, buiten bedrijf en heette in 1679 te zijn afgebrand. Rond 1685 richtte de Bossche verver Martinus Doncquers een lakenververij in op het huis Durendaal te Heukelom. Twee jaar later werd echter een plakkaat aangenomen dat voor het transport van te Tilburg en Oisterwijk geweven lakens naar de ververijen een buitenlands, dus duur paspoort invoerde. Breda en 's-Hertogenbosch kregen later vrijstelling van dit tarief, maar niet Oisterwijk en Heukelom. Het was een van de redenen van Doncquers' bankroet. Daarna lieten de Oisterwijkers hun stoffen verven te 's-Hertogenbosch.<sup>cxxxix</sup>

Rond 1700 vestigde zich Pauwels Suys in Oisterwijk, wiens vader Cornelis een ververij in Boxtel had geëxploiteerd. Hij kocht in 1716 een huis op de hoek van de Koestraat tussen het Marktveld en de stroom<sup>cxl</sup> en richtte daar een lakenververij in. De belending aan de stroom was een absolute voorwaarde voor een ververij, die vlotten en spoelplanken nodig had om de geverfde lakens te spoelen, water voor de verfketels en een riool om de gebruikte verfstoffen te lozen.

De oude ververij werd in 1715 nieuw leven ingeblazen. Toen was het weer een Bosschenaar, de wolverver Gerard van Asten, die zich in Oisterwijk vestigde. Het bedrijf trof hij aan in vervallen toestand: zonder "beurie, spoelplanck, goot, putswengel noch putsteijger", -terwijl bovendien werd geconstateerd "dat de plaets daer de verfcetel int selve gebouw gestaen heeft tot een pijnhoop was" en "dat het schorsteentje van die cetel bouwvalligh en onder oock aen stucken was."<sup>cxli</sup> Mogelijk was hij alleen een wol- en geen lakenverver. Zijn bedrijf bleef tot uiterlijk 1766 in functie.

De ververij van de familie Suys gedijde. Er waren in 1738 zes en in 1745 zeven verfketels, wat in vergelijking met de zusterbedrijven in Noord-Brabant veel was. Pauwels Suys († 1737) was inmiddels opgevolgd door zijn zoon Cornelis. De

derde uitbater, Arnout Suys, stierf in 1774, de vierde, diens weduwe Elisabet Habraken, in 1794. De laatsten hadden een grote wollen-lakenmanufactuur opgebouwd met een dependance te 's-Hertogenbosch. De inventaris<sup>cxlii</sup> beschreef een huis, stalling en erf naast de Koestraat, laatstelijk bewoond door de overledene, een huis, schuur en hof daarnaast, aan lakenwevers verhuurde huizen in de Hoogstraat en in de Kerkstraat, veertien percelen land te Oisterwijk, een hoeve te Moergestel, een huis, pakhuis en stal te 's-Hertogenbosch Achter het Wild Varken, een moerveld, zeventien percelen land te Oirschot, veel schuldbrieven, veel obligaties op buitenlandse mogendheden (de bank van Wenen, Rusland, Zweden, de Roomse keizerin, Spanje, Polen, Amerika, de bank van Engeland) en binnenlandse obligaties op Holland & Westfriesland, Friesland, Zeeland, Middelburg en de VOC.

Uit de opsomming van de roerende goederen blijkt dat de lakenververij inmiddels zo goed als verleden tijd was: "in de verwerije" werden geen verversgereedschappen aangetroffen, evenmin als "boven de verwerije", alleen "in de verwerije aan de rivier" stond nog een koperen verfketel. Indrukwekkender was de inventaris van het werkhuis in Den Bosch, waar de volgende "gereedschappen tot de laaken fabricq" waren: een slijpsteen, 36 paar pakplanken, 42 boeken papier, 53 dozijn perspapier, een leeg olievat, twee houten paarden, een balans met houten schalen, een tinnen verfketel, een grote en een kleine persboom, een ijzeren lakenpers met de bijbehorende zes ijzeren platen (persplanken), enkele paktouwen en ander touw nodig voor de pers, "twee rouw parse, twee steene rouw bakken, twee dissen met twee cratten, drie plujs dissen", een schrijfflessenaar, "drie toestrijk borstels, een dito bord", zeven dissen, zeven kratten, zeven voetbanken, "sestien kopele schaare, soo bruikbaar als onbruikbaar", zeven blikken lampen, "caarde 400 stof in haar resteele, welke dagelyks door het gebruyk verminderd, acht stof dito onbruykbaar" en twee droogramen (een in de Mortel en een op de stadswallen).

De voorraad lakens bestond uit zeventig stukken van diverse lengte, breedte, kleur en kwaliteit. Daarvan lag een aantal in de bereiderij, negen stuks in de volmolen te Leiden, een in de volmolen te Dordrecht en vijf stuks, ruw van het getouw komende, te Oisterwijk: twee witte lakens, een kwart gekeperd korenblauw laken, een naturelblauw laken en een bruin laken (de drie laatste stukken dus in de wol geverfd).

Bij tien Oisterwijkse wevers lagen nog enkele duizenden ponden Spaanse wol en in het sterfhuis te Oisterwijk en in de fabriek te 's-Hertogenbosch vond men voorraden ongewassen wol en geverfde wol. Ten slotte waren er in Oisterwijk vier weefgetouwen.

Uit deze inventaris blijkt dat er een arbeidsdeling bestond tussen de filialen in Oisterwijk en Den Bosch: in het dorp werd geweven en eventueel de wol geverfd, in de stad werden de lakens bereid en verkocht.

## **Besluit**

Het Oisterwijkse wolwerk is in de Tachtigjarige Oorlog door een diep dal gegaan, krabbelde op, maar vond de Tilburgse concurrentie op zijn pad. Een volle eeuw lang was Oisterwijk fiscaal bij Tilburg achtergesteld. In die tijd ontwikkelde de vrijheid zich in de periferie van de grote zus Tilburg.

Ook andere naburen probeerden mee op te gaan in de vaart van Tilburgs welvaren. Om te beginnen stonden in veel dorpen volmolens ten dienste van de

Tilburgse nijverheid, maar ook voor deelactiviteiten als spinnen en droogscheren werden initiatieven ontplooid. In Hilvarenbeek stimuleerde het dorpsbestuur bijvoorbeeld de lakenbereiderij.<sup>cxliii</sup> Oosterhoutse lakenbereiders en -kopers kochten in Tilburg en Oisterwijk de wollen stoffen rauw van het getouw op om deze te doen vollen, zelf te bereiden, dan te laten verven, weer zelf te persen en ten slotte te verkopen in de regio en in Holland.<sup>cxliiv</sup>

Gezien de armetierige indruk die de Oisterwijkse handel in de achttiende eeuw maakt, is het aannemelijk dat de nadruk lag op de productie, die bovendien goeddeels afhankelijk was van Bossche, Amsterdamse, Leidse en vermoedelijk ook Tilburgse opdrachtgevers. Wel was de appretise vergeleken met Tilburg in Oisterwijk sterk vertegenwoordigd. Er zijn bovendien aanwijzingen dat in Oisterwijk wol werd geleverd voor Tilburgse kooplieden.<sup>cxlv</sup>

De in Oisterwijk bereide lakens werden in de regio gemarkt, maar de bulk van het wolwerk, de witte, onbereide lakens, zal zijn geëxporteerd naar Holland en daar gevold, geschoren, geleverd en geperst.

Gebruikte afkortingen: ARAB = Algemeen Rijksarchief Brussel, ARAH = Algemeen Rijksarchief Den Haag, f = foliozijde, GAH = Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, GAT = Gemeentearchief Tilburg, GAL = Gemeentearchief Leiden, N = Oud-notarieel archief, OA = Oud archief, OAA = Oud-administratief archief, OGA = Oud-gemeentearchief, R = Oud-rechterlijk archief, RAA = Rijksarchief in Antwerpen, RANB = Rijksarchief in Noord-Brabant, SAA = Stadsarchief Antwerpen, SAE = Streekarchief Eindhoven, v = verso

## NIEUW

- Oisterwijk in de licentlijsten 1578, 1594, 1623
- Bepaalde soort van wolspinnen (Hans van Breytigem)
- Productiecijfer ± 1560
- Uittocht naar 's-Hertogenbosch
- Volmolen Gielis Kievits
- \gat, Oisterwijk
- R 215, f 3, 1 oktober 1511: Jacop Buckinck en Willem Heymans douwe bekennen dat zij met Henrick zw Henrick Denis als dekens van het wollenambacht hebben onderkomen dat hij en zijn kinderen te Oisterwijk mogen *trapenyeren, hen neringe metten wolwerck doen ende wolwerck hanteren*, zoals alle anderen die zich hebben ingekocht, inzoverre zijn kinderen poorters van Oisterwijk zijn.
- R 216, f 8, *datum alteram Petro ad cathedram* 1512: Symon Jan Brugmans heeft zich met zijn zonen Peter, Wouter en Willem *met synen gereden penningen int selve ambacht gecoft*.
- R 217, los bij de 27v, 31 augustus 1513: Mathys van der Elst en Willem Mathyss, zegelaars, verklaren te hebben gevisiteerd de Spaanse wol die Jan van Roey, poorter van 's-Hertogenbosch, te Oisterwijk had verkocht *om die te wederen*. Zij bevonden in de zak tweederde van goede kwaliteit, onderin was het slechter. De koopmansprijs onderin is wel 3 stuiver slechter dan de wol boven in de zak.
- R 227:
  - f 15, 25 februari 1523: toestemming voor *wollen werck hanteren, traparyeren, wollen laecken maecken ende hen metter traperyen vanden wolwerck generen*.
  - f 24v, 5 mei 1523: Jan van der Heyen Jacopss en Tielman Willem Huysmanss, dekens van het wollenambacht, bekennen te hebben geverifieerd en geaffirmeerd dat Claes zw Goeyaert Claess van Tilborch is ontvangen. I.m., 5 januari 1523 n.s.t]: Claes heeft zijn eed gedaan in handen van de schout.

DOEN:

**Conclusies:** Misschien was de politieke onrust in 1559 over een belastingverhoging op de geweeftde lakens een blijk van een economische malaise, zoals ook voor de onrust onder de wevers in Weert in 1555 en 15565 kan worden vermoed.<sup>66</sup>

DKM 35, 98-99: joden 18°, 19° eeuw.

DKM 36, 53-55, 79-80: joden Ow

Het kapitaal kwam van buiten: de ververs Van Berckel en Suys, de kooplieden Van Eys en Larangh.

Posthumus III, 955, 956: arbeidskostenverschillen Leiden en Tilburg [anno?]. Vgl. met Van Eys/Larangh-Van de Wiel.

Joden in De kleine Meijerij.

DTB

grote sterfte in 1728 (en eerder), zoals in Tilburg?

GAH

R 1429, f 401v, 1626: van Helmont

R 1456, f 130, 1610: van Helmont

R 1504, f 324, 1627: Van Helmont

R 1526, f 120, 1625: Van Helmont

Lucassen en De Vries: ontvolking Menen, Hondskoote.

Knippenberg, *Buitengaanders*

p. 77-78: Hendrik Kenens, lakenkoper van Mol, heeft in 1621 Bosch' laken (blauw), kraprood, Oisterwijks, Stramproys, Fries, Limburgs en Engels laken, karmozijnen baai, Hollandse baai. GEEN TILBURGS!

Tresorij 737: lakens meierij meestal van minder dan 30 stuiver per el.

Oisterwijk: het kleine landbouwareaal en de slechte zandgrond lieten weinig andere bestaansmiddelen over. Hoe belangrijk waren de uitgiften van gemene grond?

---

66.A.D.A. Monna, "De textielnijverheid te Weert", *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XV (1970) 38.



Oisterwijkse uitwijkingen 1566-1609

**Turnhout:** geen poorters

**Antwerpen,** poorters

10-4-1579 Klaas Niclaessen, arbeider

19-1-1582: Jan Jan Andriessen, vettewarier

6-4-1582: Adriaan Geertssen, herbergier

5-5-1597: Lenaart Jan Verstegen, kleermaker

**Amsterdam:** geen poorters (nog niet alles gedaan)

**Rotterdam:**

-Jan Janss, zoon van Matheus Jans Wijtmans

-Cornelis Aerts [Huijven?]

-Pieter Hendricxss

-Jan Adriaens [Deckers]

**Leiden:** volgt

H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (3 dln.; The Hague, 1963)

p. 8: Rond 1400 vond er vooral in het noorden van het hertogdom een expansie van de plattelandsindustrie plaats: Turnhout, Geel, Hoogstraten, Walem. Duffel en Mol ontwikkelden zich in 1374-1437 van zuivere landbouw- tot semi-industriële centra, waar ook commerciële elementen aanwezig waren. Aan het einde van de 14e eeuw kwamen de noordelijke delen van het hertogdom de voorgaande landbouwcrisis en demografische malaise te boven. Mogelijk had de industrialisatie van landbouwcentra te maken met de voorgaande landbouwcrisis.

p. 10: Ad idem. Zie Doehaerd, *Tonlieu d'Anvers*, passim.

Lier vergrootte de lakenhal in 1367, Turnhout bouwde er een in 1373 en opende spoedig daarna samen met Lier en Herentals een lakenhuis in Antwerpen.

Expansie van de lakenindustrie te Merchtem.

Zie Cuveliers, *Dé\_ombremments* I, CXXXI.

Diest was een belangrijk lakenproductiecentrum geworden. Walem, Duffel, Aarschot, Zichem e.a. plaatsen volgden.

p. 33: [1406-1437] Opkomst van het laken te Geel, Duffel, Walem en Hoogstraten. Stichting van lakengilden te Merchtem (1409) en Antwerpen (1415).

p. 41-42: Industriële *boom* Brabant [1407-1437]: textiel te Hondschoote, Brussel, Wervik, Kortrijk, Lier, Mechelen, Weert.

p. 99: Industriële stagnatie [1477-1492]: Hasselt, Arendonk en Geel gaan achteruit. Zie Lejeune, *Capitalisme de Liège*, 54). Alleen de Maas-regio handhaaft zich (Maaseik, Horn, Limburg en vooral Weert).

H. van der Wee, "Structural changes and specialization in the industry of the Southern Netherlands, 1100-1600", *Economic History Review*, 2° serie, XXVIII (1975)

p. 212: In Brabant bestond een trend om goedkoper laken te maken van inlandse Kempense wol (Retie, Duffel, Hoogstraten, Geel, Walem, en in toenemende mate in het noordoosten van het hertogdom: Weert, Horn, Maastricht).

H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur & continuïteit* (Hilversum, 1998)

\* 1731 november 19

N.5297,137

dhr Willem van Broekhuysen coopman alhier machtigt Daniel van Alphen boelmeester stad Leyden om geld te betalen aan mej. de wede Dirk Brouwers wegens zijn verkochte goederen te Leyden 23-4-1731

\* 1735 oktober 8 N.5298,49

dhr Jan Render schepen vvo en juffr. Helena Collar wnd alhier maken testament half aan zijn vriende half aan haar vrienden waaronder niet begrepen de krn van Issacq Vermotes aan Maria Cottar die uit haar nalatenschap zullen genieten 25 gld eens

mochten van hem geen erfgenamen zich melden binnen 1 jaar en 6 weken dan alles aan haar erfgenamen zonder voornoemden maar in dat geval aan de luijterschen diaconij binnen stad Leijden in Hollant 100 gld

autorisatie door hem van dhr Everardus Schuttrup en bij diens vooroverlijden diens zoon Jacob Schuttrup coopliden te Leyden tot executeurs

\* 1726 mei 28 N.5296,155

Peeter van Esch verhuurt aan Joraen van Beurden beiden wnd vvo

- huys schop hof daaragter bvvo aan de Lind nu in huur bij Jan Storimans en sr Johan Render voor 6 jaar

en mogen in de cleyne wooninge daer neven geen tapneringh mogen werden gedaen dan alleen op mercktdage hetwelk de huurder belooft te beletten en te voorkomen

i. Juridische procedures door lakenkopers en wolhandelaars te 's-Hertogenbosch tegen inwoners van Oisterwijk: GAH, R 280, 5 november 1624. R 292, 3 maart 1648, f 4; 8 december 1648, f 22v; 12 januari 1649, f 9v; 9 maart 1649, f 12v. R 942, aanspraak overgegeven op 23 maart 1649.

ii. GAT, Oisterwijk R 54, 4 oktober 1658. R 57, 25 februari 1669.

iii. GAT, Oisterwijk R 56, 1677. R 503, ongefolicieerd, 10 februari 1690. Er was ook een rijdende bode op Leuven (R 56, 29 maart 1678); deze diende de contacten te onderhouden met de Sint-Gertrudisabdij, die tienden en andere inkomsten te Oisterwijk en omgeving bezat.

iv. GAT, Oisterwijk N 5289, f 121, 12 maart 1695. In het huurcontract van 1701 reserveerde het wollenambacht het gebruiksrecht van een kamer voor zich (N 5291, anno 1701, f 39, 10 december 1701). Reeds in 1613 was het zegelhuis verhuurd als woning; de huurder, Michiel Aerts Swaen, was een zwager van de lakenkoper Dierick Geraerts van den Wiel (N 5247, f 39, 19 april 1613).

v. GAT, Wollenambacht Oisterwijk 3 (1663-1671); 6 (1683-1687).

vi. GAT, Oisterwijk R 507, f 72, 20 januari 1733.

vii. GAT, Wollenambacht Oisterwijk 1 (1655-1657); 3 (1663-1671); 4 (1671-1676).

viii. GAT, Oisterwijk R 53, 18 augustus 1657.

ix. GAT, Oisterwijk R 54, 19 april 1659; 28 juli 1663; 6 maart 1664 (twee akten). R 56, 20 juni 1678; 26 juli 1678. R 59, 23 februari 1686; 1 april 1686; 5 november 1687.

x. GAT, Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, doos 145: overgegeven op 13 september 1678.

- xi. Posthumus, *Bronnen*, VI, 467 (no. 287, 17 juni 1741); 469 (no. 288, 1741, na juni 1741).
- xii. GAT, Oisterwijk R 56, 19 februari 1675.
- xiii. GAT, Oisterwijk R 56, 6 juni 1677.
- xiv. GAT, Oisterwijk R 59, 22 juni 1685.
- xv. GAT, Oisterwijk R 59, 12 maart 1685; 23 maart 1685; 10 april 1685 (twee akten); 15 april 1685.
- xvi. GAT, Oisterwijk R 59, 4 oktober 1684.
- xvii. GAT, Oisterwijk R 59, 22 juni 1683.
- xviii. GAT, Oisterwijk R 59, 10 augustus 1683; 16 oktober 1683; 20 januari 1684.
- xix. GAT, Oisterwijk R 102, 8 juli 1631.
- xx. GAT, Oisterwijk R 130, boedelrekening van Hendrick van Heesch, ± 1695-1701.
- xxi. GAT, Oisterwijk N 5290E, 6 april 1697.
- xxii. GAT, Oisterwijk N 5289, f 129, 8 mei 1695.
- xxiii. GAT, Oisterwijk R 522, ongefolieerd, 27 november 1727.
- xxiv. GAT, Oisterwijk R 523, f 135v, 11 september 1723.
- xxv. GAT, Oisterwijk R 526, f 82v, 23 september 1745.
- xxvi. GAT, Oisterwijk N 5291, anno 1701, f 30, 2 oktober 1701. R 521, f 19, 3 mei 1710. R 522, ongefolieerd, 7 februari 1716; 13 november 1717. R 527, f 205, 23 oktober 1762.
- xxvii. GAT, Oisterwijk R 521, f 38, 10 oktober 1710. R 522, ongefolieerd, 12 juni 1717. R 523, f 163v, 10 november 1723. R 525, f 83, 5 februari 1735. R 528, f 55v, 28 september 1765.
- xxviii. GAT, Oisterwijk R 523, f 173v, 28 januari 1730; f 204, 13 oktober 1731.
- xxix. GAT, Oisterwijk R 521, f 19, 3 mei 1710; ongefolieerd, 5 augustus 1713. R 525, f 111v, 9 mei 1737. R 526, f 77v, 15 september 1745. R 526, f 164, 10 juni 1750. R 528, f 67v, 22 maart 1766.
- xxx. GAT, Oisterwijk R 523, f 58, 11 september 1725.
- xxxi. GAT, Oisterwijk R 527, f 1, 12 mei 1753.
- xxxii. GAT, Oisterwijk R 502, f 122v, 11 oktober 1696; f 124, 13 oktober 1696.
- xxxiii. GAT, Oisterwijk R 58, 2 december 1687.
- xxxiv. GAH, N 2752, f 528, 18 november 1704. N 2753, f 113, 7 december 1705; f 195, 8 juli 1706.

xxxv.GAT, Oisterwijk R 502, f 79v, 15 november 1694; f 80v, 26 februari 1695.

xxxvi.Posthumus, *Bronnen*, VI, 596.

xxxvii.GAT, oisterwijk N 507, f 72, 20 januari 1733.

xxxviii.GAT, Oisterwijk R 528, f 67v, 22 maart 1766.

xxxix.GAT, Oisterwijk R 502, f 81v, 26 februari 1695.

xl.P.C. Bloys van Treslong Prins, "Het geslacht Van Eys", *De Wapenheraut*, XIII (1907) 266.

xli.De Oisterwijkse producten moeten de wereld zijn ingegaan als Leidse of Amsterdamse, althans Hollandse lakens. In ongeveer driehonderd zeventiende en achttiende-eeuwse, Amsterdamse notariële akten betreffende lakens wordt niet eenmaal gerept van Oisterwijkse wollen stoffen en slechts een keer van Tilburgse.

xlii.J.W. Veluwenkamp, "De Leidse lakenondernemer Daniël van Eys, 1688-1739", *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, LXXXIV (1992).

xliii.J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* (s-Gravenhage, 1970) 391, 570.

xliv.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 10 april 1731.

xlv.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 15 juli 1731.

xlvi.Pauwels van de Wiel en zijn zoon Arnoudt spraken in hun brieven consequent van "ceconde" (of "cekonde") en "conde" wol als zij op secunde doelden.

xlvii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 7 augustus 1731.

xlviii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, eenenzestig brieven van Pauwels en Arnout van de Wiel aan Daniel van Eijs, 15 juli 1731 tot 21 juli 1733.

xlix.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 27 mei 1732. In 1734 stelde de Oisterwijkse fabrikteur Leonard Laurens als ervaringsnorm dat van de geplozen kettingwol 81½% resteert en van de geplozen inslagwol 82\_% (Idem, 9 maart 1734).

l.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 16 oktober 1731; 12 maart 1732.

li.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 1 juli 1732.

lii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 16 oktober 1731; vgl. 12 maart 1732; 1 juli 1732; 15 juli 1732 (stuur geld, "want ick ben daer seer meede benoeijt, want mijn hujsvrouw die is in het kinderbet gekoomen").

liii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, bijvoorbeeld 30 oktober 1731; 13 februari 1731; 20 februari 1731; 10 juni 1732; 29 juli 1732; 12 augustus 1732.

liiv.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 19 augustus 1732; 26 augustus 1732; 2 september 1732.

lv.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 6 mei 1732.

- lvi.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 23 september 1732.
- lvii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 12 maart 1732.
- lviii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 17 maart 1732 (Wouter schreef dat zijn vader niets van zijn initiatief wist en ook niet hoefde te weten); 24 februari 1733.
- lix.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 11 februari 1733.
- lx.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 14 oktober 1732.
- lxi.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 9 december 1732; 11 februari 1733; 10 maart 1733 (twee brieven).
- lxii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 10 maart 1733; 28 april 1733 (twee brieven); 18 mei 1733.
- lxiii.GAT, Oisterwijk N 5297, f 91, 29 november 1730; f 143, 12 december 1731. N 5298, f 109, 19 juli 1736; f 217, 20 maart 1738.
- lxiv.Na Leonardt van Eysch uit Aken, van huis uit Duitstalig, was Leonard Laurens een tweede vreemdeling op de presidentszetel. Gezien de uitspraak van zijn naam: Léonard Laurent, fonetisch *Larangh* geschreven door een Tilburger (GAL, Firma van Eijs 1M, map Tilburg, 10 juni 1736) en *Lorangh* in Breda (A. Hallema, "Het Bredase tuchthuis in de eerste helft der 18de eeuw", *Jaarboek van de Geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'De Oranjeboom'*, XI (1958) 128)-, was hij van oorsprong Franstalig.
- lxv.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 7 april 1733.
- lxvi.Zie voor de Leidse familie Clignet, lakenfabrikeurs, -kopers en -bereiders Posthumus, *Bronnen*, VI, passim.
- lxvii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 1 juni 1733; 12 juni 1733.
- lxviii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, zevenenzestig brieven van Leonard Laurens, van 12 augustus 1733 tot 6 september 1735.
- lxix.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 2 september 1733; 28 december 1733.
- lxx.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 17 december 1733.
- lxxi.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 2 september 1733; 16 maart 1734; 30 maart 1734.
- lxxii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 21 september 1733; 30 november 1733; 17 december 1733; 4 mei 1734; 23 november 1734; 6 mei 1735.
- lxxiii.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 11 november 1733.
- lxxiv.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 18 november 1733.
- lxxv.GAL, Firma van Eijs 1M, map Oisterwijk, 10 februari 1735.
- lxxvi.N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1908-1939) II, 1185, 1186.
- lxxvii.Veluwenkamp, "De Leidse lakenondernemer", 115.

- lxxviii. Veluwenkamp, "De Leidse lakenondernemer", 116, 123.
- lxxix.GAL, Firma van Eijs IM, map Oisterwijk, 18 maart 1735; 29 maart 1735; 5 april 1735; 12 april 1735.
- lxxx.GAL, Firma van Eijs IM, map Oisterwijk, 6 mei 1735; 23 mei 1735.
- lxxxi.GAL, Firma van Eijs IM, map Oisterwijk, 31 mei 1735; 17 juni 1735.
- lxxxii.GAL, Firma van Eijs IM, map Oisterwijk, 17 juni 1735; 30 juni 1735.
- lxxxiii.GAL, Firma van Eijs IM, map Oisterwijk, 23 april 1736. Volgens Hallema, "Het Bredase tuchthuis", 128, zou L. Laurens al op 2 januari 1734 voor zijn nieuwe functie hebben getekend.
- lxxxiv.GAL, Firma van Eijs IM, map Tilburg, 10 juni 1736.
- lxxxv.GAL, Firma van Eijs IM, map Breda, 3 juli 1736; september 1736.
- lxxxvi. Posthumus, *De geschiedenis*, II, 34.
- lxxxvii.GAT, Oisterwijk R 57, 1 december 1672.
- lxxxviii.H.J. van Xanten en A.M. van der Woude, "Het hoofdgeld en de bevolking van de Meierij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700", *Bijdragen van de Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool Wageningen*, XIII (1965) 76-87.
- lxxxix. De cijfers voor Geldrop zijn bekend tot en met 1716 (Van Xanten en Van der Woude, "Het hoofdgeld", 88-95). Omdat in 1716 een nieuwe definitie van armoede werd gegeven voor de vaststelling van de hoofdgeldaanslag (Van Xanten en Van der Woude, *o.c.*, 14, 21, 22) heb ik slechts tot en met 1715 gerekend. Omdat de gegevens uit 1715 voor Geldrop slechts in een totaal met zeven andere dorpen is gegeven, heb ik het aandeel per dorp naar de rato van 1714 berekend.
- xc.GAT, OAA Tilburg 36-3, exhibitum 2 september 1718.
- xc.GAT, OAA Tilburg 183bis, kladnotitie uit 1723.
- xcii.GAT, Oisterwijk N 5247, f 50v, 6 oktober 1623.
- xciii.GAT, Oisterwijk N 5247, f 66, 29 januari 1626.
- xciv.C. Cau e.a., *Groot Placaetboek van Holland en Zeeland* (9 dln.; 's-Gravenhage, 1658-1796) I, 2458-2459.
- xcv.ARAH, Staten-Generaal 12548-222, 24 mei 1637; 4 augustus 1638.
- xcvi.ARAH, Staten-Generaal 5636-I, 2 februari 1696.
- xcvii.ARAH, Staten-Generaal 3332, f 527v, 9 november 1695; f 711v, 20 december 1695. Idem 3333, f 508, 16 april 1696.
- xcviii.ARAH, Staten-Generaal 3333, f 534v, 20 april 1696.
- xcix.ARAH, Staten-Generaal 3337, f 523, 21 mei 1698. Idem 3339, f 610, 21 mei 1699. Telkens legden de Staten-Generaal het verzoek om advies voor aan de Admiraliteit te Rotterdam.

- c.A.C.M. Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg, 1986) 130.
- ci. Bijvoorbeeld: GAT, Oisterwijk R 502, f 79v, 15 november 1694; ff 80v, 81v, 26 februari 1695; f 90, 15 juli 1695.
- cii. GAT, OAA 7, f 168, 20 november 1720.
- ciii. GAT, OAA Oisterwijk 8, f 43v, 14 mei 1722; f 44v (extract van de resolutie van 11 november 1687); f 47v, 2 juni 1722; f 48.
- civ. GAT, OAA Oisterwijk 8, f 54, 28 juli 1722.
- cv. ARAH, Admiraliteitscolleges, aanhangsel XXXI, 377, f 85, 9 december 1727. Idem 379, no. 41, 9 december 1727.
- cvi. ARAH, Admiraliteitscolleges, aanhangsel XXXI, 377, ff 72v, 73, 2 juni 1723. GAT, Oisterwijk N 5296, f 53, 13 juli 1723.
- cvi. GAT, Wollenambacht Oisterwijk 8, 27 januari 1725.
- cvi. GAT, Oisterwijk R 36, ongefolieerd, los voorin, schepenvonnissen de dato 10 april 1731. Van het lakenaccijns ontbreekt verder elk spoor in het oud-administratieve archief van Oisterwijk.
- cix. GAT, OAA Oisterwijk 8, f 60v, 15 december 1722; f 101, 18 april 1724.
- cx. GAT, Oisterwijk R 504, f 35v, 14 oktober 1711; f 54v, 13 juni 1712; f 65v, 19 oktober 1712; f 67, 19 oktober 1712; f 81, 22 maart 1713; f 87, 2 augustus 1713; f 131, 25 oktober 1714; f 180, 23 oktober 1716; f 180v, 31 oktober 1716. R 505, ongefolieerd, 19 juni 1717; 13 november 1717; 9 maart 1718; 15 september 1719; 20 februari 1722; 14 januari 1723; 30 mei 1724.
- cx. Bijvoorbeeld: GAT, OAA Oisterwijk 6, f 35v, 1 oktober 1691.
- cxii. "Beschreeve Staat van den Meijerije' (1794)", *Historia Agriculturae*, VIII (1965) 363.
- cxiii. GAT, OAA Oisterwijk 64, 11 februari 1749; z.d. (met een apostille van 31 februari 1749).
- cxiv. GAT, OAA Oisterwijk 11, ff 199, 199v, 4 juni 1761; f 213.
- cxv. GAT, OAA Oisterwijk 19, p. 226.
- cxvi. GAT, OAA Oisterwijk 12, f 41v, 11 september 1769.
- cxvii. GAT, OAA Oisterwijk 19, p. 261, 1773 of 1774.
- cxviii. B. Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle* (Tilburg, 1899) 136.
- cxix. GAT, OAA Oisterwijk 12, ff 127, 127v, 131, 174v. Idem 13, f 97.
- cx. Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 137, 138.
- cxxi. GAT, OAA Oisterwijk 14, f 7, 26 maart 1791.
- cxii. Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 125.

- cxiii.L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Hilvarenbeek, 1987) 74.
- cxiv.I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* (2 stukken; 's-Gravenhage, 1956) I, 82, 83.
- cxv.Gemeentearchief Tilburg, Oisterwijk N 5344B, no. 120, 28 augustus 1817.
- cxvi.ARAB, Familiearchief De Merode-Westerloo 380, rekening van 1561-1562.
- cxvii.GAT, Oisterwijk N 5247, f 14v, 6 oktober 1618; vgl. los stuk bij f 30v, juli 1627, en f 40, 3 augustus 1621 (de watermolen is nog steeds in een deplorabele staat).
- cxviii.GAT, Oisterwijk R 505, ongefolieerd, 10 mei 1721. Vgl. R 507, f 42, 3 augustus 1731.
- cxix.GAT, Oisterwijk R 305, ongefolieerd, 20 maart 1722. OAA Oisterwijk 8, f 36v, 5 november 1721; 38v, 28 november 1721.
- cx.RANB, Leen- en Tolkamer 138, f 3, 22 september 1727.
- cxxi.P.J.M. van Gorp, "Over vollen en volmolens. Een industriële revolutie in de vroege middeleeuwen", *Brabants Heem*, XXXI (1979) 143, 155.
- cxii.Zie voor deze paragraaf: Adriaenssen, "Durendaal als lakenververij". L.F.W. Adriaenssen, "Kleur voor Tilburgs laken. Lakenververijen in stad en meierij van Den Bosch en in Breda in de zeventiende eeuw", *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, XVI (1999) § 4d.
- cxiii.Bijvoorbeeld GAT, Oisterwijk R 54, 13 juni 1656.
- cxiv.SAE, Oirschot R (ongeïntariseerd) 2.11.21.22.15, aanspraak de dato 24 september 1653. Vgl. 2.11.21.22.10, 12 november 1657. Eeckerschot liet ook in Goirle lakens verven (idem 2.11.21.22.15, 24 januari 1663).
- cxv.GAT, Oisterwijk R 54, 8 februari 1664.
- cxvi.Adriaenssen, "Kleur voor Tilburg laken", § 6a.
- cxvii.GAT, Oisterwijk R 75, 1670-1671.
- cxviii.GAT, Oisterwijk R 362-I, f 19, 20 februari 1668.
- cxix.GAT, Oisterwijk R 502, f 79v, 15 november 1694. R 503, f 13v, 7 augustus 1698. Oisterwijk N 5291, anno 1704, f 7, 2 maart 1704.
- cxl.GAT, Oisterwijk R 468, f 153v, 2 januari 1716.
- cxli.GAT, Oisterwijk R 504, f 151v, 6 mei 1715.
- cxlii.GAT, Oisterwijk R 530, f 70, 21 juli 1794.
- cxliii.Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog*, 49.



exliv.L.F.W. Adriaenssen, "Het wolwerk van Oosterhout in de zeventiende en achttiende eeuw. Uit de schaduw van Breda, op de schouders van Tilburg, kort gehouden door Holland", *Jaarboek van de Geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda 'De Oranjeboom'*, LII (1999).

exlv.GAT, Oisterwijk N 5296, f 304, 7 oktober 1728.